શ્રી પુષ્ટિ સિદ્ધાન્ત-કુસુમાવલિ પુષ્પ ૩૦ મું

श्रीकृष्णः ।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रभुचरणविरचितः

भक्तिहेतुनिर्णयः

(श्रीमद्रघुनाथचरणविरचितविवृतिसमेतः, गुर्जरानुवादसहितः)

संपादको अने अनुवादको

श्री. चिमनलाल ह. शास्त्री   श्री. हरिकृष्ण वीरजी शास्त्री

શ્રીમદ્વલ્લભકુલકૌસ્તુભ

પૂજ્યપાદ ગો. શ્રી ૬ શ્રી દીક્ષિતજી મહારાજશ્રીની આજ્ઞાથી

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય યુવક પરિષદ—મુંબઈ, ૨

મૂલ્ય રૂ.-૭૫ ન. પૈ.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीविट्ठलेश्वरप्रभुचरणविरचितः

भक्तिहेतुनिर्णयः

श्रीमद्रघुनाथचरणविरचितविवृतिसमेतः ।

ब्रह्मादिदुर्लभकथं राधामानापनोदकं कृष्णम् ।
तदनुग्रहैकलभ्यां भक्तिं च नुमस्तदीयाँश्च ॥१॥

नन्विदमनेकप्रमाणविसंवादीव भाति, यदनुग्रहेतरसा-

भक्तिहेतुविवृतिः

श्रीरघुनाथचरणविरचिता ।

नमो भक्तिरसास्वाददात्रे वल्लभसूनवे ।
कलिकल्मषघातिन्यै तद्वाण्यै च नमः सदा ॥

भक्तेरसाधारणकारणं निश्चिकीर्षवो नुतिरूपं मङ्गलमाचरन्ति—**ब्रह्मादीति** । उत्तमाधिकारिणामपि ब्रह्मादीनां श्रोतुं दुर्लभा कथा यस्य । राधायां मानं चित्तसमुन्नतिमपनुदतीति तथा । तं **कृष्णं नुमः** स्तुम इत्यर्थः । किञ्च, तस्यैव कृष्णस्यैवानुग्रहेणैवैकेन लभ्यां प्राप्याम् । इदमेवाग्रे विवादकारणसंशयबीजवाक्यं ज्ञेयम् । **भक्तिं च नुमः तदीयांश्च** तस्यैवानन्यभक्तानित्यर्थः ॥

अनुग्रहेतरयागादिसाधनानामेव भक्तिहेतुत्वमिति वादी शङ्कते—**नन्विति** । **अनुग्रहैकलभ्यां भक्तिमिति** यद्वचनमुक्तं तत् 'श्रद्धामृतकथायां मे' इत्यादिवक्ष्यमाणै**रनेकै**र्बहुभिः **प्रमाणैः** शब्दरूपैः सह **विसंवादीव** विरुद्धार्थकमिव **भाती**ति । **इव**शब्देन तत्त्वापरिचयः सूचितः ॥

घनासाध्यत्वं भक्तौ । तथा हि एकादशस्कन्धे एकोनविंशे 'श्रद्धामृतकथायां म' इत्युपक्रम्य 'इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद् व्रतं तपः । एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यत' इत्यत्र भगवद्धर्माणां यागदानादेश्च भक्तिहेतुत्व 'श्रूयते । तत्रैव पूजाप्रकारमुक्त्वा 'भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत मा'मिति भगवतोक्तम् । दशमस्कन्धे सप्तचत्वारिंशे च 'दानव्रततपोहोमजपस्वाध्याय-संयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इत्युद्धववाक्ये दानादेस्तथात्वमुच्यते । 'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत' इत्यत्र पापाभावस्यापि तथात्वमुच्यते । एकादश एव 'यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् । स्वधर्मेणारविन्दाक्ष तन्ममाख्यातुमर्हसी'तिप्रश्ने, वर्णाश्रमधर्मान्निरूप्य 'इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक् । सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं लभतेऽचिरा'दित्युपसंहारात्पूर्वोक्तधर्माणां भक्तिहेतुत्वं निश्चीयते ॥

न च भक्त्युत्पत्तौ स्वरूपयोग्यतासंपादकत्वेन धर्मेषु तद्धेतुत्वमुपचर्यत इति वाच्यम्, जीवत्वेनैव तत्र स्वरूपयोग्यत्वात्सर्वेषाम्, 'देवोऽसुरो मनुष्यो वे'ति वाक्यात्,

---

ननु घटादिकार्ये यथा दण्डत्वमेव कारणतावच्छेदकम्, न दृढत्वम्, तस्य स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वात्, एवमत्रापि भक्त्युत्पत्तिं प्रत्यनुग्रहस्यैव कारणत्वम्, न तु धर्मादीनामपि । तेषां स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वेनान्यथा-सिद्धत्वादौपचारिकं कारणत्वमिति चेत्तत्राह—**न चेति । जीवत्वेनैवेति** । जीवत्वमेव स्वरूपयोग्यतावच्छेदकम्, न तु धर्मादिमत्त्वपीति भावः ॥

---

१ साध्यते इति "क" पुस्तके.

आगन्तुकधर्माणां क्वचिदपि तत्संपादकत्वादर्शनाच्च । धर्मवतामपि भक्त्यभावेन व्यभिचारादकारणत्वं चेद्ब्रवीति भवान्, तदा धर्मसहकारित्वमनुग्रहस्याङ्गीकरोतु । न हि सहकारिविरहेण कार्याभावोऽकारणतासंपादकः, दण्डादेरपि घटादौ तथात्वप्रसङ्गात् । 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्' 'भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय' 'प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बन' मित्यादिवाक्यैर्वैपरीत्यश्रवणाच्च भक्तौ धर्मसंपत्तिर्हेतुर्भक्तिरनुग्रह इति युक्तमुत्पश्यामः ॥

न च धर्मरहितानामपि भक्तिदर्शनान्नैवमिति वाच्यम्, कार्येण जन्मान्तरीयतदनुमानसंभवात् । न चान्योन्याश्रयः । वाचनिकं ह्येतत् । पूर्वोक्तवाक्यैरसन्दिग्धधर्मकारणता-

'देवोसुरो मनुष्यो वे'ति सामान्येन निर्देशादित्यर्थः । **आगन्तुके**ति । साहजिकाच्छिद्रत्वादिकं घटादिषु जलाहरणादियोग्यतासम्पादकं, न त्वन्तरोत्पन्ननीलपीतादि यथा, तथात्रापि जीवत्वस्यैव तथात्वं, न धर्मवत्त्वस्यापीति भावः ॥

ननु धर्मवत्त्वादिहेतोर्भक्तिमत्त्वसाध्याभाववद्ग्रामित्वेन व्यभिचारादसाधकोयं हेतुरिति यत्तव मतं तन्न सम्यक् । यतोस्माभिरनुग्रहस्य धर्मादिसहकारित्वमुच्यते, घटादिकार्ये दण्डादेरिव । अतः सहकार्यभावनिबन्धनकार्याभावो न कारणताहानिदः । तथा सति दण्डादेरप्यकारणत्वं स्यात् । पूर्वमनुग्रहसहकृतो धर्मो हेतुरिति वादी साम्प्रतमनुग्रहस्य तोषरूपत्वमङ्गीकृत्य तत्र भक्तिर्हेतुरिति वैपरीत्यमङ्गीकृत्य तस्यां भक्तौ धर्मो हेतुरित्यभिप्रेत्याह—**भक्त्यैवे**त्यारभ्य **उत्पश्याम** इत्यन्तेन ।

धर्मस्यानैकान्तिकत्वमाशङ्क्य समाधत्ते—**न चे**ति । **कार्येणे**ति । भक्तिरूपकार्येणेत्यर्थः । **तदनुमानं** भक्तिहेतुधर्मानुमानम् । व्याप्तेरव्यभिचारघटितत्वाद्धेतोरव्यभिचरितत्वग्रहे जन्मान्तरीयधर्मसिद्धिः, जन्मान्तरीयसिद्ध्यधीनश्चाव्यभिचारग्रह इत्यन्योन्याश्रयलक्षणो दोषो ज्ञेयः । **वाचनिकमि**ति । अन्योन्याश्रयदोषस्तदोच्येत यदि अनुमानैकसमधिगम्यं

निश्चयात् ॥

न चानुग्रहहेतुत्वेन तद्धेतुत्वं तेषूच्यत इति वाच्यम्, एवं-बोधकप्रमाणाभावात्, साक्षात्तत्कारणत्वबोधकस्योक्तत्वात् ॥

किञ्च, अनुग्रहो नाम धर्मान्तरं फलदित्सैव वा? । नाद्यः, मानाभावात् गौरवाच्च । नेतरः, तस्या नित्यत्वेन तत्सहकार्यनङ्गीकाराच्च, सर्गादौ एव भक्तिसंभवेनाधुनैव भक्तिमत्त्वानुपपत्तेः, तस्या मुक्तिचरमकारणत्वेन तेषां द्वितीयजन्मासंभवेनाधुनिकभक्तदर्शनानुपपत्तेश्च । आद्यपक्षेपीदं दूषणं

भक्तिहेतुत्वं धर्मस्य स्यात् । न त्वेवमस्ति, किन्त्वेतज्जमान्तरीयधर्मरूपकारणज्ञानं **वाचनिकं** शाब्दमित्यर्थः । स च शब्दो 'जन्मान्तरसहस्रेष्वि'त्यादिकः ॥

ननु धर्मस्य स्वाव्यवहितकार्यानुग्रह एव हेतुत्वं युक्तं, न तु व्यवहितेऽपीत्यत आह—**न चेति** । यद्वा, अनुग्रहस्य हेतुत्वे सिद्धे **तद्धेतुत्वं** भक्तिहेतुत्वं **तेषु** धर्मेषु नोच्यत इति न च वाच्यमिति योजना । **प्रमाणाभावादि**ति । अनुग्रहस्य साक्षाद्धर्मजन्यत्वम्, अनुग्रहद्वारा धर्माणां भक्तिहेतुत्वमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाजनकं किमपि नास्तीत्यर्थः । प्रत्युत साक्षात्कारणत्वे प्रमाणसद्भवात् । तानि च प्रमाणानि मूल एवोदाहृतानि 'श्रद्धामृतकथायां म' इत्यादीनि । धर्मजन्योनुग्रह इति वादिनामनुग्रहस्य किं संस्कारादिवज्जन्यधर्मरूपत्वमिच्छारूपत्वं वेति विकल्प्यैकैकशो दूषयति—**किञ्चे**त्यादिना । **नाद्य** इति । प्रयाजादिजन्यापूर्ववदनुग्रहोपि जन्यधर्म एवास्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलब्धेः । अनुपपत्त्यभावेप्यक्लृप्तपदार्थकल्पने गौरवदोषप्राप्तिरतो न प्रथम पक्षः । **नेतर** इति । **इतरः** फलदित्सापक्षः । **तस्या** इति । भगवदिच्छाया नित्यत्वं धर्मिग्राहकमानसिद्धम् । तादृश्याश्चानित्यधर्मकारणसहकारित्वं विरुद्धम् । न हि नित्यस्यानित्यकारणसहकारित्वं क्वचिद् घटपटादिषु दृष्टचरम् । दूषणान्तरमाह—**सर्गादा**विति । यो जीवोग्रे भक्तो भावी सोपि सृष्ट्यारम्भ एव मुक्तिचरमकारणभक्तिं प्राप्य मुक्त एव स्यान्न त्विदानीमुपलभ्येतापि, तत्कारणेच्छायाः सर्वदा सत्त्वादित्यर्थः । **आद्ये**ति । अनुग्रहो भगवद्धर्मविशेषः कश्चनेत्यस्मिन्नपि

ज्ञेयम्, भगवद्धर्माणां नित्यत्वाङ्गीकारात् । तस्य जन्यत्वोक्तौ तु परमतप्रवेशः, धर्माणामेव तज्जनकत्वसंभवात् । इच्छायास्तथात्वे पूर्वोक्तदूषणापत्तिः, नित्यत्वात्तस्याः । तस्याश्च ज्ञातजन्यत्वनियमेन नित्यसर्वविषयकज्ञानवदिच्छायाश्च जन्यत्वमनुपपन्नम् । किञ्च, अनुग्रहस्यानियतत्वे निःशङ्का तदर्थिप्रवृत्तिर्न स्यात् । स्वविषयकानुग्रहास्तित्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, ज्ञाने च प्रवृत्त्युच्छेदः । तथा च, 'यस्यां वै श्रूयमा-

पक्षे भगवद्धर्माणां नित्यत्वेन सर्गादावेव मुक्तिसंभवेनाधुनिकभक्तदर्शनानुपपत्तिरिति भावः । **तस्ये**ति, भगवद्धर्मानुग्रहस्य, जन्यत्वकथने **परेषां** भगवदृष्टिबहिर्मुखानां **मते** सिद्धान्ते **प्रवेशः** स्वीकारो भवेदिति शेषः ॥

किञ्च, जनकत्वमप्यनुग्रहं प्रति धर्माणामेव वाच्यं, न त्विच्छायाः, तस्याश्च नित्यत्वादेव **पूर्वोक्तदूषणस्य** सर्गादावेव मुक्त्यापत्तिरूपस्य प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । अत्र हेतु**र्नित्यत्वात्तस्या** इति । ननु भवत्वनित्यत्वमिच्छायाः, तथा सति नोक्तदूषणापत्तिरिति चेत्तत्राह—**तस्याश्चे**ति । इच्छाया जन्यत्वोक्तौ जनकत्वं तु तत्समानाधिकरणसमानविषयज्ञानस्यैव वाच्यं; तच्चानुपपन्नम् । भगवन्निष्ठयोस्तयोर्नित्यत्वं सर्वविषयकत्वं च धर्मिग्राहकमानसिद्धमित्यर्थः । जन्यत्वे बाधकान्तरमाह—**किञ्चे**त्यारभ्य **तथात्वं चात्र** इत्यन्तेन । **अनुग्रहस्ये**ति । अनुग्रहस्य जन्यधर्मान्तरत्वमाश्रित्येदं वचनम् । **अनियतत्वे** किञ्चिद्धर्मस्य व्याप्यत्वज्ञानाभावे तद्व्यापकानुग्रहस्यानुमातुमशक्यत्वा**न्निःशङ्का** तदधीनभक्त्यर्थिप्रवृत्तिर्भक्तौ न स्यात्, धूमादर्शने पर्वतीयवह्न्यर्थिप्रवृत्तिवदित्यर्थः । तदेव स्पष्टीकर्तुमाह—**स्वविषयके**ति । ननु भक्तौ पक्षपातश्रद्धातिशयत्वादिना तत्कारणानुग्रहास्तित्वं ज्ञायतां, ततो न कापि प्रवृत्तौ अनुपपत्तिरिति चेत् तत्राह-**ज्ञाने चे**ति । भक्तिसाधन इति शेषः । भक्तिकारणानुग्रहास्तित्वनिश्चये अनायासेनैव सेत्स्यन्त्यां भक्तौ कायक्लेशसाध्ये श्रवणादौ साधने न कोपि प्रवर्तेतेति भावः । श्रीभागवते व्यासस्य भक्त्यर्थितया प्रवृत्तिवचनं विरुद्धं स्यादतः

णायां कृष्णे परमपूरुषे। भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहे'त्यादिना तदर्थं व्यासस्य श्रीमद्भागवते प्रवृत्तिरित्युक्तिश्च विरुद्धा स्यात्। किञ्च, त्वदुक्तरीत्या शास्त्रार्थज्ञाने श्रौतविधिनिषेधाङ्गीकारानुपयोगज्ञानाद्भक्त्यर्थिषु सदाचारोच्छेदप्रसङ्गः। न चेष्टापत्तिः भक्त्यतिशयोत्तरकालीनत्वादेवंभावस्य॥

अत एव भरतस्यातथात्वं पूर्वं, तथात्वं चाग्रे। तस्मादकामोपहताखिलवर्णाश्रमधर्मैरनेकजन्मसञ्चितैः सत्त्वशुद्धा-

---

प्रमाणविरुद्धोप्ययमर्थो ज्ञेयः। दूषणान्तरमपि आह—**किञ्चेति**। अनुग्रहैकलभ्यत्वमेव भक्तौ न साधनसाध्यत्वमपीति या त्वदुक्ता रीतिस्तया प्रणालिकया शास्त्रार्थज्ञाने उच्यमाने तदभिनिविष्टस्य कर्तव्याकर्तव्ययोरर्थयोर्विधायकनिषेधकशास्त्रयोरुपयोगो न स्यादेव, अकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः। एवं गुरुशिष्यपरम्परया भक्तिमुपादित्सूनां सन्ध्यावन्दनादिशिष्टाचारोच्छेदः स्यात्, स न्याय्यो न भवतीत्यर्थः॥

ननु सर्वात्मभावपूर्विकानन्यभक्तौ सर्वधर्मत्यागे समीहितसिद्धिरिति चेत्तत्राह—**न चेति**। **भक्त्यतिशयो** भक्त्युद्रेकः, तदनन्तरं स्वयमेव जायमानत्वात्। **एवंभावस्य** सर्वधर्मत्यागपूर्वकावस्थानस्य। ज्ञानपूर्वकं तथाचरणे प्रत्यवाय एव। तथा च स्मर्यते, 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते। आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोपि न मे प्रिय' इति। अस्मिन्नर्थे प्राचीनाचरितं प्रमाणयन्ति—**अत एवेति**। **भरतस्य** जडभरतस्य, **अतथात्वम्** सर्वधर्मत्यागाकरणम्, **पूर्वं** राजशरीरदशायाम्। **तथात्वं** सर्वत्यागपूर्वकमवस्थानम्, **अग्रे** पश्चात् ब्राह्मणदशायाम्। स्वमतमुपसंहरति भक्तेः साधनसाध्यत्ववादी—**तस्मादिति**। कामैर्विषयलालसैः **न उपहता** विषयीकृता **अखिलाः** सर्वे ये **वर्णानामाश्रमाणाञ्च धर्मास्तैः** साधनभूतै**रनेकजन्मोपार्जितैः सत्त्वस्यान्तः**करणस्य **शुद्धौ** जातायां सत्यां भगवद्भजनमेव पुरुषार्थ इत्येवंरूपं शास्त्रार्थं निश्चिनोति 'जन्मान्तरसहस्रेषु'त्यादिवचनादेवंविधनिश्चयस्योचितत्वात्। **अत्र** दृष्टान्तः। बाह्यदृष्टिदोषाणां निवारकाञ्जनप्रक्षेपजनिततन्निवृत्तौ घटादि-

वञ्जनाभ्यासजनिततनयनतिमिरोपहतौ वस्तुतत्त्वज्ञानमिव भगवद्भक्तिरेव परमपुरुषार्थ इति शास्त्रार्थज्ञानम् । ततस्तदर्थमेव वर्णाश्रमधर्मकरणे भगवद्भक्तिः, तया चानुग्रहः, तेन च मुक्तिरिति राजवर्त्मविदुषां विदुषां न ज्ञानधनमोषः कथञ्चनेति स्थिते—

वदामः । त्वदुक्तचित्तशुद्धावप्येकेषां ज्ञानमार्गिता, केषाञ्चिद् भक्तिनिष्ठतैवेत्यत्र को हेतुरित्युच्यताम् । न च शुद्धौ तारतम्यं वाच्यम् । तत्तुल्यता, यतो ज्ञानस्याप्यन्यथोत्पत्तिर्न स्यादिति विचारय ।

तस्मादाद्यप्रवृत्तिर्या भक्तावनुपपत्तितः ।
केवलानुग्रहात् सेति मन्तव्य प्रतिवादिना ॥

वस्तुयाथार्थ्यज्ञानमेव, तदनन्तरं भक्त्यर्थमेव वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानं, तेन भक्तिः फलम् । **तया च** भक्त्या जनितो**नुग्रहो** भगवन्निष्ठो जीवविषयक**स्तेन** मोक्ष इत्येवंविधं राजपथं जानतां शङ्काशूकरूपतस्करोपद्रवाभावान्न ज्ञानरूपधनस्य स्तेयमित्येवंवादिनि प्रत्यवतिष्ठमाने ब्रूम इत्यर्थः ॥

त्वदुक्तेति । अकामोपहतधर्मैरित्यर्थः । **ज्ञानमार्गिता**, भक्तिमनादृत्य ज्ञानमार्गैकनिष्ठतेत्यर्थः । अन्यथैकत्रोभयसद्भावप्राशस्त्यं विरुद्ध्येत । तदुक्तं निबन्धे आचार्यचरणैः 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः पर' इति । **भक्तिनिष्ठता** भक्तिमार्गैकनिष्ठता । अत्रोभयोर्वैलक्षण्यं सार्वजनीनम् । तच्च न कारणैक्ये घटते, अतस्तद्वैविध्यमवश्यं वाच्यमित्यर्थः । ननु क्लृप्तचित्तशुद्धौ एवावान्तरभेदेन तद्वैविध्यमुच्यतां, न त्वक्लृप्तहेत्वन्तरमपीत्यत आह—**न चे**ति । **तत्तुल्यते**ति । शुद्ध्यापादकधर्मादीनामुभयत्रापि साम्येनोपलम्भादित्यर्थः । **ज्ञानस्यापी**ति । चित्तशुद्धिर्भक्तौ स्वातिरिक्तमपेक्षते यदि तदा ज्ञानोत्पत्तावपि तथात्वापत्तिरिति भावः । स्वसिद्धान्तमाह—**तस्मादि**ति । अनुपलब्धसाधनस्य जीवस्य सृष्ट्यारम्भे इयं प्रथमतया **प्रवृत्तिर्भक्तौ** या दृश्यते **सा केवलानुग्रहा**त्साधनान्तरास-

नन्वेवमपि मदुक्तमेवानुवदति भवान् । यतोनुग्रहरूपसहकारिविशेषं प्राप्य सत्त्वशुद्धिरेव भक्तिं जनयति, अप्राप्य तत्र तामिति वदति, अन्यथा शुद्धेः पूर्वमेव भक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वमिति चेत्, तर्ह्यावश्यकत्वाल्लाघवाच्चानुग्रह एव तद्धेतुरस्तु । कृतं शुद्ध्यादिभिः । न च विनिगमकाभावाद्दण्डचक्रादेर्घटकारणतावदत्रापि वाच्यम्, तत्रान्योन्यसापेक्षतया एव कार्यजनकत्वात्तथात्वमुच्यते नेह तथा साधन-

---

हकृतादेव भवति, साधनानामनुपलम्भात्, प्रकारान्तरेणोपपत्त्यभावादित्यर्थः ॥

नन्वनुमितिसद्भावात्कथं न साधनान्तरोपलम्भः, तथा हि विवादाध्यासिता प्रवृत्तिरनुग्रहेतरपूर्विका, क्रियात्वात्, भुजिक्रियावदिति चेत्, न, प्रतिपक्षसद्भावात् । तथा हि पूर्वोक्ता प्रवृत्तिर्नानुग्रहेतरपूर्विका, भक्त्यर्थिक्रियात्वात्, नारदप्रह्लादादिक्रियावदिति । अस्यानुग्राहकं प्रमाणं 'यमेवैष वृणुत' इति पूर्वोक्तश्रुतिरनुसन्धेया ॥

भ्रान्तः शङ्कते — **नन्विति** । शुद्ध्यनन्तरभाव्यनुग्रहरूपसहकारिविशेषं प्राप्येत्यर्थः । **तमनुग्रहमप्राप्य तां** भक्तिमित्यर्थः । **अन्यथेति** । अनुग्रहसहकारिविलम्बनिबन्धनो भक्त्युत्पत्तिविलम्बो यदि नोच्यते तदोक्तदोषः स्यादित्यर्थः । **आवश्यकत्वादिति** । 'यमेवैष वृणुत' इत्यादिप्रमाणान्यथानुपपत्त्या अनुग्रहस्य सर्वकारणापेक्षया पूर्वभावित्वमवश्यमभ्युपेयमत आवश्यकत्वात् लघुनि प्रमाणानां पक्षपात इति न्यायाच्च । अनेकधर्मादीनां कारणत्वे गौरवं, तदपेक्षया वरमेकस्यैवानुग्रहस्य, तद्धेतोरेवास्तु किं तेनेति न्यायादित्यर्थः । यथा घटकारणदण्डचक्रकुलालादीनामेकत्रैव कारणता वैशिष्ट्यनिश्चायकाभावादविशेषेण सर्वेषां कारणत्वमेवमनुग्रहस्यापि धर्मादिसहभाव एव किं न स्यादित्याशङ्क्याह— **न चेति** । **तत्रेति** । घटोत्पत्तौ चक्रादीनां सहभावेनैव कार्यकारित्वं दृष्टमतस्तत्र दृष्टानुरोधेन तथाकल्पनमुचितम् । प्रकृते तु न तथा, साधनराहित्येपि भक्तिसद्भावादित्यर्थः । ननु समाप्तिदर्शनाज्जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानवदत्रापि भक्तिकार्यदर्शनात्तत्कारणं धर्मादिरूपं

रहितानामपि भक्तिदर्शनात् । न च जन्मान्तरीयतदनुमानं तेष्विति वाच्यम्, इतरसाधननिषेधश्रवणात् । तथा हि 'न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणाः' 'व्रतानि यज्ञाश्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः । यथावरुन्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि माम्' 'सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधानाः खगा मृगाः । येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसे'त्युपक्रम्य, अग्रे भगवतोच्यते 'ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः । अव्रतातप्ततपसः सत्सङ्गान्मामुपागता' इति । अत्र पूर्वोक्तानां जन्मान्तरीयतत्सत्त्वे 'ते नाधीते'त्यादिना तन्निषेधो नोपपद्यते ॥

किञ्च, 'यन्न योगेन साङ्ख्येन दानव्रततपोध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपी'ति साधनरहितप्राप्तस्वरूपस्येतरसाधनाप्राप्यत्वं श्रीगोकुलप्राणनाथेनोक्तमित्यन्वयव्यतिरेकव्यभिचारोक्तेर्न तद्धेतुत्वगन्धोपि । अत्र निःसाधनानां 'केवलेन हि भावेने'त्यादिना स्नेहभक्तिनिरूपणाद्भक्तेस्तदसाध्यत्वमवसीयते ॥

प्राक्तनं कल्प्यतां, तथा च न व्यभिचारः स्यादित्यत आह—**न चेति** । **इतरेति** । अनुग्रहेतरसाधनानामित्यर्थः । तथा सति हेतोः स्फुटमेव साध्याभाववद्गामित्वमिति भावः । अनुमानप्रकारस्तु इयं भक्तिः साधनपूर्विका, भक्तित्वात्, साधनमार्गीयभक्तिवदिति । अत्र साध्याभावप्रमित्यर्थं 'न रोधयति मां योग' इत्यादिप्रमाणप्रदर्शनं ज्ञेयम् ॥

ननु श्रीगोकुलस्थानामप्यन्यैः कैश्चिदप्यज्ञातः सुसूक्ष्मो धर्मादिरेव प्राक्तनो भविष्यत्यतो न साध्याभाव इति चेत्, न । एवं सति 'ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमा' इत्यादि सर्वज्ञेश्वरवचनं विरुद्ध्येत । न हि भगवतोप्यज्ञातपदार्थः कश्चन संभवतीति व्यतिरेकव्यभिचारप्रदर्शनाय 'यन्न योगेने'त्यादि ज्ञेयम् । तत्रैवं ज्ञेयम्, यत्र साधनपूर्वकत्वाभावस्तत्र भक्तित्वाभाव इति, गोकुलवासिष्वेव साधनपूर्वकत्वाभावेपि भक्तिमत्त्वसद्भावात् । भक्तेः

ननु 'जन्मान्तरसहस्रेष्वि'त्यादिवाक्यानां का गतिः? उच्यते । भगवता स्वप्राप्त्यर्थं मार्गद्वयं प्रकटितम्, मर्यादारूपं पुष्टिरूपञ्च । तत्र येषां जीवानां मर्यादायामङ्गीकारस्तेषां साधनक्रमेणैव भगवत्प्राप्तिः । यथासुरावेशिनामपि मुक्तिं ददत् स्वरूपं दृष्टवतोपि मुचुकुन्दस्य दोषवर्णनपूर्वकं तद्रहिताग्रिमजन्मनि स्वप्राप्तिकथनम् । येषां च पुष्टिमार्गेङ्गीकारस्तेषां केवलानुग्रहेणैव, न साधनापेक्षेति सिद्धान्तः । यथा व्रजादिस्थिताः । तत्र तत्राङ्गीकारे चेच्छैव हेतुः । स्वतन्त्रेच्छत्वान्नान्यनियम्यता । तथा च साधनवाक्यानि मर्यादामार्गपराणीति ज्ञेयम् । तत्राङ्गीकृतानां तथैव प्रवृत्तिः, तथैव फलं च । एतेन भक्त्यर्थिषु सदाचारोच्छेदप्रसङ्ग इति दूषणं निरस्तं वेदितव्यम्, येषु जीवेषु यथा भगवदिच्छा तथैव तेषां प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । अत एव भक्त्यर्थिनां निःशङ्कप्रवृत्त्यभावप्रवृत्त्युच्छेदावपि निरस्तौ ॥

अपरञ्च, 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

साधनसाध्यत्वप्रतिपादकवाक्यानां सर्वथा वैयर्थ्यमाशङ्क्य समाधत्ते—**भगवते**ति । **येषां चे**ति । **पुष्टि**रनुग्रहः । **तेषां केवलः** साधनरहितो यो गुर्वनुग्रहस्तन्मात्रेणैव भक्तौ प्रवेशः । **यथे**ति । गुर्वनुग्रहलभ्यत्वं व्रजातिरिक्तस्थले ज्ञेयम् अन्यथा 'नोपासितमहत्तमा' इति विरुद्ध्येत । **व्रजादिस्थिता** इत्यत्र, व्रज आदिर्येषामिति जहत्स्वार्थलक्षणबहुव्रीहिणा व्रजस्योपलक्षणत्वं ज्ञेयम् । **तत्र तत्रे**ति । पुष्टिमर्यादयोः प्रवेशाप्रवेशयोरित्यर्थः । एकस्य तथात्वेन्यस्यातथात्वे स्वतन्त्रेच्छैव हेतुः । एवं व्यवस्थितौ साधनसाध्यत्वप्रतिपादकवचनविरोधोधिकारिभेदेनैव परास्तः । अत एव न सदाचारोच्छित्तिदोषोपीति तात्पर्यम् । **येष्वि**ति । **अत एवे**ति । यतो भगवदिच्छाधीनत्वं प्रवृत्तेरतो भगवता यो यस्मिन्मार्गे प्रवर्तितः स पुनः पुनस्तदर्थमेव यतते श्रद्धत्ते च, भगवदनुग्रहलब्धविश्वासान्निःशङ्कं साधने सदाचारे च प्रवृत्त्युपपत्तिरपीति भावः । मर्यादामार्गीयव्यवस्थामुक्त्वा पुष्टि-

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह' 'यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि' 'सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा । स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छति' 'न किञ्चित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम । वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भव'मित्यादिवाक्यैर्ज्ञानवैराग्यरहितानामेव भक्तिकथनाद्भक्तेः कल्पतरुस्वभावत्वेनेतरसकलसाधनसाध्यसाधकत्वोक्तेश्च नेतरसाधनसापेक्षता भक्तौ । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोग'मितिश्रीशुकवचनैर्मुक्तिसाधनपूर्णानामपि भगवद्दाने भक्तिप्राप्तिः, अदाने चाप्राप्तिरितिनिरूपणादपि अनुग्रहेतरसाधनासाध्यत्वं भक्तौ निश्चीयते । उक्तमार्गद्वये चाङ्गीकारोनुग्रहणैवेति न मर्यादामार्गेपि भक्तेः साधनबलसाध्यत्वम्, अन्यथा 'जायस्व म्रियस्वे'ति तृतीय-

मार्गीयामाह—**अपरश्चे**ति । **ज्ञानवैराग्यरहितानामेवे**त्यत्र तद्रहितानामपीति युक्तम् । नोचेत्तद्राहित्यमधिकारशरीरप्रविष्टं स्यात् । **इतरे**ति । अनुग्रहेतराणि यानि सर्वाणि साधनानि कर्माणि तैः प्रत्येकसमुदायाभ्यां साध्यं प्राप्यं यत्फलं तत्साधकत्वं सर्वसाधनराहित्यसहितभक्तेरेव, नान्यस्येत्यतो युक्तं कल्पतरुत्वम् । **मुक्तिसाधने**ति । वशीकृतमुक्तीनां वशीकृतसाधनानामित्यर्थः । मुक्तिहेतुपूर्णानामिति वा । यदि सा भक्तिर्भगवदनुग्रहं विना प्रकारान्तरलभ्यापि स्यात्तदा सर्वदुर्लभमोक्षपर्यन्तं धावद्भिः किमिति न प्राप्ता । 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इतिवचनान्मुक्तैरपि प्रार्थ्यभक्तौ चानुग्रहेतरासाध्यत्वमिति भावः । **उक्तमार्गे**ति । पुष्टिमर्यादयोरित्यर्थः । वस्तुतो मूलान्वेषणे क्रियमाणे मर्यादामार्गेपि भक्तिरनुग्रहैकलभ्या, न साधनलभ्या । साधनकथनं त्वनुग्रहरूपकल्पवृक्षस्य शाखाविस्तार एतावानितिज्ञापनार्थम् । न तु स्वातन्त्र्येण भक्तिजनकत्वकथनार्थमिदं बु. त्वयापि भक्तिमार्गीयेणावश्यमभ्युपेयमिति तु रहस्यम् । **अन्यथे**ति । भगवदनुग्रहं विना साधनानां भक्तिजनकत्वोक्तौ 'जायस्व म्रियस्व' '**मूत्वा**

मार्गं एवाङ्गीकारं कथं न कुर्यात् । पुष्टौ साधनानां व्यभिचारादेव न हेतुत्वं शङ्कितुमपि शक्यमित्यलमुक्तिभिः । एवं सति साधनमार्गकरणं यतस्तद्वक्ष्यते 'पोषणं तदनुग्रह' इतिवाक्यात्पोषणलीलायाः स्वतन्त्रत्वात् 'यस्यानुग्रहमिच्छामी'तिवाक्याच्चानुग्रहो धर्मान्तरमेव । अनुग्रहानुरूपा चेच्छा सर्वत्र सहकारिणी । सहकारिनिरपेक्षानुग्रहसाध्या भक्तिरित्यपि गुडजिह्विका । वस्तुतस्तु कार्यमात्रमिच्छाधीनमेवेति त्वयाप्युररीकार्यम् । तथा हि यदा यदा यद्यत्कार्यं भवति, भावि, अभूद्वा, तत्तत्कालोपाधौ क्रमिकेणैव तेन तेन हेतुना तत्तत्कार्यं करिष्य इति ततः पूर्वं भगवदिच्छास्त्यासीदिति

पुनर्मृत्युमापद्यन्ते'' अर्यमानाः स्वकर्मभिः' इत्याद्युक्तो यस्तृतीयमार्गः प्रवाहाख्यस्तत्रापि कथं नाङ्गीकारं कुर्यात्, साधनमात्राचरणस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ॥

ननु अनुग्रहस्योभयत्राप्यावश्यकत्वे मर्यादायामेव साधनोपदेशः पुष्टौ अपि कथं नेत्यत आह–**पुष्टाविति** । 'न रोधयति मां योग' इत्यादिपूर्वोक्तवचनैः साधनानां व्यभिचारित्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटमेवातस्तत्र तद्धेतुत्वं शङ्कितुमप्यसंभावीति सिद्धान्तः । **एवं सती**ति । अनुग्रहैकलभ्यत्वे तुल्येपि सति मर्यादायां **यत्साधनमार्ग**स्य साधनाचरणस्य **करण**मुपदेशो येन अभिसन्धिना **तद्वक्ष्य**ते पूर्वं ज्ञापितमपि **वस्तुतस्त्व**त्यादिना स्फुटं कथयिष्यत इत्यर्थः । स्वैकदेशिमतं निरस्यति—**पोषणमि**ति । सर्गविसर्गादिवदनुग्रहस्यापि धर्मान्तरत्वमेवोचितम् । तथा **सत्यनुग्रहानुरूपा** अनुग्रहपूर्विका भक्तकार्येच्छा सा सर्वत्र तत्तन्मार्गीयभक्तकार्यमात्रे **सहकारिणी** कारणान्तरमपेक्ष्य कार्यजनिकेत्यर्थः । भक्तिरूपे कार्ये परमियान् विशेषो यदन्यनिरपेक्षानुग्रहसाध्यत्वमित्यर्थापातरमणीयमित्यर्थः । अत्रास्वरसबीज कार्यमात्रस्येच्छाधीनत्वेनुग्रहस्यापि कार्यत्वात्तदिच्छाधीनत्वमेवोचितम् । तस्मादवान्तरव्यापारत्वमेवानुग्रहस्य भक्तौ जनयितव्यायां कारणं त्विच्छैवेति भावः । **वस्तुतस्त्व**ति । सहकारिनिरपेक्षानुग्रहत्वादिनाप्य**ुररीकार्यम्** अङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । तत्रोपपत्तिप्रकारमाह–**तथा ही**ति । **यदे**ति । यस्मिन्यस्मिन्काले । येन येनेत्यपि ज्ञेयम् । वीप्सायां द्विरुक्तिः । **यद्यदि**ति

वा मन्तव्यम् । अन्यथा तच्चिकीर्षामात्रस्य नित्यत्वेन युगपत्सकलकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । न चेतरकारणासमवधानान्न तथेति वाच्यम्, तस्यापि कार्यत्वेन तच्चिकीर्षाया अपि पूर्वमवश्यं वाच्यत्वात् । तस्याः कार्यमात्रे कारणत्वात्तदपि युगपत् स्यात् । न च तत्पूर्वक्षणः प्रतिबन्धक इति वाच्यम्, तत्प्रागभावकालेऽग्रिमकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥

न च तत्तत्क्षणाधिकरणकतत्तत्कार्यं प्रति तत्तत्प्रागभा-

कार्यनिर्देशः । मुख्यकर्तुर्भगवत एकत्वेन वीप्साविषयत्वाभावात्कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितम् । **भवती**ति वर्तमानकालोपाधिः । **भावी**ति भविष्यत्कालोपाधिः । **अभू**दित्यतीतकालोपाधिरेतेषु यथायथं **क्रमिकेणैव** क्रमप्राप्तेनैव हेतुना तत्तत्कार्यं करोमि करिष्यामी**ति** एवंप्रकारिका भगवदिच्छास्त्यासीदिति मन्तव्यम्, सत्यसङ्कल्पत्वाद्भगवतः । **ततः पूर्वम्** तत्तत्कार्योत्पत्तेः प्रागेवेत्यर्थः । **अन्यथे**ति । कालोपाधिक्रमिककार्यानङ्गीकारे । साधारणकारणचिकीर्षाया एव हेतुत्वे प्राप्ते तत्कार्यकारणोभयविषयिण्योस्तयोः सर्वदा सत्त्वादेककालमेव सकलकार्योत्पतिप्रसङ्गदोषः प्रसज्येतेत्यर्थः ॥

ननु दण्डादिष्वेकस्यासत्त्वेपि घटानुत्पत्तिवदत्रापि चिकीर्षेतरकारणासमवधानान्न युगपदुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह—**न चे**ति । **तस्यापी**ति । चिकीर्षेतरकारणसमवधानस्यापीत्यर्थः । समवधानस्यापि कार्यत्वात्तत्कारणचिकीर्षायाः पूर्ववदत्रापि सत्त्वात्पुनरुक्तदोष एवेत्यर्थः ॥

ननु प्रतिबन्धकसत्त्वात्तत्र न कार्योत्पत्तिरिति चेत्तत्राह—**न चे**ति । **तत्पूर्वक्षणः** इतरकारणसमवधानाव्यवहितपूर्वक्षण इत्यर्थः । **तत्प्रागभावकाल** इति । सामग्रीसमवधानाव्यवहितपूर्वक्षणात्प्राक्काले प्रतिबन्धकाव्यवहितपूर्वक्षणस्यासत्त्वात्तदानीं कार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु यस्मिन्यस्मिन्क्षणे यद्यत्कार्यं जायते तत्तत्कार्यं तत्तत्क्षणाधिकरणकं भवति तादृशकार्यं

वावच्छिन्नस्थूलकालोपाधिस्तथा, सृष्टौ प्रलयकाल इवेति वाच्यम्, एवं हि प्रलयाभावस्य सृष्टौ हेतुत्वमिति तत्पूर्वकालसत्त्वनियमेन तदधिकरणकालस्य प्रलयसृष्टिकालातिरिक्तत्वापत्तेः । प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेन तत्पूर्वक्षणवर्तित्वस्यावश्यं वाच्यत्वात्, कार्यतदभावातिरिक्तकालस्य चोक्तान्यतराभावेनैव परास्तत्वात् । न चैवं वक्तुं शक्यमप्रसिद्धेः । न च तत्तत्कालोपाध्यभाव एव प्रतिबन्धकः, तस्य

प्रति तस्यैव कार्यस्य प्रागभावेनावच्छिद्यते विशेष्यते अन्यस्मात्पृथक् क्रियत इति यावत्, स प्रागभावावच्छिन्नः कालः, स च सूक्ष्मोपि संभवतीत्यतः **स्थूलो** महान् यः कालः स एवोपाधिरूपः प्रतिबन्धको भवतु, यथा **प्रलयकाले** सिसृक्षायां सत्यामपि सृष्टिप्रागभावावच्छिन्नोनेकमन्वन्तरपरिमितः स्थूलकालोपाधिः प्रतिबन्धकः, अन्यथा तत्रापि सृष्टिः केन प्रतिबध्येत । यथा च संजिहीर्षायां सत्यामपि प्रलयप्रागभावावच्छिन्नः स्थूलः सृष्टिकालः प्रतिबन्धकः, अन्यथा तत्रापि प्रलयप्रसङ्गात्, एवमत्रापि सामग्रीसमवधानाधिकरणक्षणप्रागभावावच्छिन्नः स्थूलकालोपाधिः प्रतिबन्धकोस्त्विति चेत्तत्राह—**न चेति । एवं हीति ।** सृष्टिप्रलययोस्तमःप्रकाशवत्परस्परं विरुद्धस्वभावत्वादेकस्य सत्त्वेऽपरस्यासत्त्वं वाच्यम्, ततः सृष्टौ भवितव्यायां प्रतिबन्धकाभावत्वेन प्रलयाभावो हेतुर्वाच्यः, स च स्वकार्यात्पूर्वकाले सत्त्वं नियतमपेक्षते, अतः सृष्टिकारणप्रलयाभावाधिकरणीभूतकालस्य न प्रलयाधिकरणत्वं, तदसत्त्वात् । नापि सृष्ट्यधिकरणत्वं जनिष्यमाणत्वात्तस्याः । अत उभयानधिकरणस्यापि सत्त्वादतिरिक्तकालसिद्धिप्रसङ्गः स्यात् । स च प्रकृतानुपयुक्तत्वाद्व्यवहाराविषयत्वान्न शक्यवचन इत्यर्थः ॥

ननु एवंविधोपि कालः कुतो नेत्यत आह—**कार्येति** । कार्यं सृष्टिः, तदभावः प्रलयः, ताभ्यामतिरिक्तस्य तदुभयानधिकरणस्यापि कालस्य, उक्तौ यौ सृष्टिप्रलयौ तयोर्मध्ये एकस्यापि अधिकरणं न भवति । एतदुभयव्यवहारातिरिक्तव्यवहाराभावात्तत्साधकं कार्यान्तरमपि नास्तीत्यतः सुतरां तत्सिद्ध्यभाव इत्यर्थः । ननु यस्मिन्कालोपाधौ यत्कार्यं जायते तत्कालोपाधि-

प्रागभावरूपत्वेन प्रतियोगिसामग्र्या एव च तन्नाशकत्वेन तत्सत्त्वे तत्सत्त्वासंभवात् । न चोत्तरक्षणचिकीर्षितघटस्याधुनैवाकरणे उत्तरक्षणाभाव एव त्वयापि प्रतिबन्धको वाच्यः, इच्छाभावस्यैव तथात्वेपि 'सविशेषणे ही'ति न्यायेन क्षणाभाव एव पर्यवसानादिति वाच्यम् । क्लृप्तकारणैः कार्योत्पत्तिसम्भवे येन कार्याभावस्तदभावस्य हि प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणत्वं दाहे मण्यभावस्येव । दण्डाद्यभावे घटानुत्पादेपि न तेषां प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणता, किन्तु दण्डत्वादिना । प्रकृतेपि तत्क्षणविशिष्टेच्छाया हेतुत्वेन पूर्वं तदभावात्तद्विशिष्टतल्लक्षणहेत्वभावादेव कार्याभावः ॥

नन्वेवमपि 'सविशेषणे ही'ति न्यायेन क्षणस्यैव कार-

प्रागभावस्तत्कार्ये प्रतिबन्धक इति चेत्तत्राह—**न चेति** । **तस्येति** । कार्याधिकरणकालोपाधिकप्रागभावस्य । प्रतियोगिप्रतिबन्धकत्वोक्तौ कारणसामग्र्या एव स्वकार्यप्रतिबन्धकत्वात्कार्यं किमपि नोत्पद्येतैवेत्यर्थः ।

ननु भाविकार्याधिकरणक्षणस्यापि कारणत्वात्तदभावप्रयुक्त इदानींतनकार्याभाव इति चेत्तत्राह—**न चेति** । **क्लृप्तकारणै**रिति । श्रुतिसिद्धमिच्छायाः कारणत्वमतस्तस्या एव कारणत्वमुचितम् । बहुत्वाभिधानं तु विषयभेदाभिप्रायेण ज्ञेयम् । इच्छाया भावरूपत्वाल्लाघवम् । क्षणाभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात्तस्य कारणत्वे गौरवम् । यत्रापि नान्तरीयकतया कारणत्वं प्राप्तं तत्रापि न संमुखेन, किन्तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनैव कारणता । यथा दाहकार्ये उत्तेजकाभावविशिष्टमणेः प्रतिबन्धकत्वादुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेनैव कारणता, न स्वरूपेण, तर्हि दण्डादीनामपि किमेवमेव कारणता नेत्याह—**दण्डाद्यभाव** इति । **प्रकृतेपी**ति । इच्छाया एव कारणत्वपक्षेपि तत्तत्कार्याधिकरणक्षणविशिष्टाया एव हेतुत्वं वाच्यम्, तेन कार्यप्रागभावकाले विशेष्यसत्त्वेप्युभयाभावस्य सत्त्वाद्विशेषणाभावापत्तौ विशिष्टाभाव इति न्यायात् । यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं यदभावाद्यदभावस्तत्तद्धेतुकमित्यभिप्रेत्य क्षणस्यैव कारणत्वमाशङ्कते-**नन्वि**ति ।

णत्वमायाति । किञ्च, इच्छात्वेनैव लाघवात्कारणत्वमिच्छायाः, न तु तद्विशिष्टत्वेन गौरवात् । तथा च तत्क्षणलक्षणसहकार्यभावान्नेच्छामात्रेणान्यदा तत्कार्यमिति चेत्, अत्र वादी प्रष्टव्यः तत्क्षणाभावे को हेतुरिति । तत्साधनाभाव इति चेद्वदेत्तदा तत्रापि एवं प्रश्ने, तेन तत्तत्साधनपरम्पराभाव एव हेतुर्वाच्यः । साधनपरम्परा च साध्यपरम्परायाम् । एवञ्च सति तत्तत्परम्परासत्त्वासत्त्वयोर्भगवदिच्छैव केवला हेतुरिति तेनापि मन्तव्यम्, अन्यथा तयोराकस्मिकत्वप्रसङ्गात् ॥

नन्वजन्यायास्तस्याः केवलायास्तथात्वे सर्वाभाव एव

एवमपि । विशेषणासत्त्वाद्विशेष्यासत्त्वे उच्यमानेपि । "सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतो विशेष्ये बाधके सती" तिन्यायात् क्षणस्यैव कारणत्वमागतम् । **किञ्चे**ति दूषणान्तरम् । येनापीच्छायां कारणत्वं वाच्यं तेनापीच्छात्वेनैव, न तु तत्तत्क्षणविशिष्टेच्छात्वेनापि, गौरवग्रस्तत्वात् । घटकारणतायां दण्डत्वेनैव, यथा न दृढदण्डत्वेनापीति । कार्योत्पत्तौ तु क्षणलक्षणसहकारिणमपेक्ष्यैव कार्यकारित्वं, न तन्मात्रेणेति चेद् ब्रूयात्तदा **प्रष्टव्यः** स इत्यर्थः । **साधनपरम्परा चे**ति । साधनमेव साध्यत्वेन ज्ञेयम् । **एवञ्चे**ति । यत्र यत्कार्यं जायते तेन कार्येण तत्पूर्वतरपूर्वतमसाधनपरम्परास्तीति ज्ञायते । सा च क्वचिद्विश्रान्ता वाच्या, अन्यथा [1]अनवस्थादोष आपतेत् । अस्तु प्रामाणिकी सेति चेत्, 'सोकामयत' 'बहु स्यां प्रजायेये'त्यादिश्रुतिविरोधान्न तथा । तथा सति प्रमाणान्तरसिद्धत्वादनन्यगतिकत्वात्त्वयापि कारणत्वेनेच्छावश्यं वाच्या, **अन्यथा** इच्छायां कारणताव्यवस्थितात्वनुच्यमानायां **तयोः** साधनसाध्यपरम्परासत्त्वासत्त्वयोः कार्यतदभावयोर्वाकस्मिकत्वं स्यात् । तथा सति बाह्यमतप्रवेशः स्यादिति भावः ।

वादी स्वमतं सदोषमाज्ञाय सिद्धान्तिमतं स्वीकृत्य शङ्कते—**नन्वि**ति । परस्परविरुद्धसर्गसंहारयोः सिसृक्षासंजिहीर्षालक्षणोभयकारणयोः सर्वदा सत्त्वात्सार्वकालिकी सृष्टिरेव स्याद्वा सार्वकालिकः प्रलयो वेत्यत्र कथं समाहिति-

---

१ अव्यवस्थादोष इति क ग घ पुस्तकेषु ।

स्यात्, सर्वं वा युगपत् स्यादिति चेत्, अत्रैवं ज्ञेयम् । त्वदुक्तरीत्या हि सर्गादिकारणे विमर्शः पर्यवस्यति । तच्च, श्रुतिसिद्धप्रकारकमेवाङ्गीकर्तव्यमास्तिकैः । तत्र च केवलेच्छाया एव हेतुत्वमुच्यते । तथा हि वाजसनेयिशाखायां 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः, सोनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोपश्य'दित्युपक्रम्य, अग्रे पठ्यते 'स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्, स हैतावानास' 'यथा स्त्रीपुमांसौ सम्परिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत्, ततः पतिश्च पत्नी चाभवता'मित्यादि । अत्र द्वितीयसृष्टाविच्छामात्रस्यैव हेतुत्वमुच्यते रमणेच्छायाश्च तदिच्छाप्रयोजकत्वम् । तथा च स्वक्रीडार्थमेव जगत्करणमित्यर्थः सम्पद्यते । अत एव श्रीभागवतेपि 'क्रीडाभाण्डं विश्वमिदं यस्य भूम्नः' 'क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोऽपर ईश कुर्युः' इत्याद्युक्तम् । एवं सति वस्तुनियमाभावे वैचित्र्याभावेन क्रीडाऽसंभवात्तदर्थं कालावच्छेदे सति तदा तां तां लीलां करोति करिष्यति अकरोदित्यन्यज्ञापनार्थं च तदवच्छेदिकां सूर्यादिगतिं विधाय तथा करोतीति श्रुत्यर्थापत्त्यावसीयते ।

रिति प्रश्ने उत्तरं **त्वदुक्ते**ति । सर्वं स्यात्सर्वमपि न स्यादित्येवंविधा या त्वदुक्तप्रश्नरीतिस्तया तु रीत्या सर्गप्रलययोः **कारणे** निश्चीयमाने **विमर्शो** विचारः, इदमुपपन्नं न वेत्येवंविधः **पर्यवस्यति** संभवतीत्यर्थः । **तच्चे**ति । तद्विचारणमपि वक्ष्यमाणश्रुत्यादिषु यः सृष्ट्यादिप्रकार उक्तस्तेनैव प्रकारे**णास्तिकैः** परलोकमतिमद्भिः कर्तव्यमित्यर्थः । तथा सति सिद्धमिच्छाया एव सर्वकारणत्वमिति भावः । **तदिच्छे**ति । सृष्टीच्छाप्रयोजकत्वमित्यर्थः । **एवं सती**ति । स्वक्रीडार्थमेव जगन्निर्माणमित्येवंरूप अर्थे सिद्धे सति । जगत्कारणेच्छारूप**वस्तुनियमाभावे** तन्निबन्धनं जगद्वैचित्र्यं न स्यात्तदभावे च क्रीडापि न स्यादित्यर्थः । **तदर्थमि**ति । वैचित्र्यपूर्वकक्रीडार्थम् । कालस्यावच्छेदकत्वे सति, तदा तदा तत्तत्कालावच्छेदेनातीतानागतवर्त्तमा-

एव सति यदा यथा येन यत्र यद्भवति नश्यति न भवति वा, तदा तथा तेन तत्र तद् भवतु नश्यतु मा भूदिति सृष्टेः पूर्वमेव नियमः कृत इति न सर्वस्याभावो युगपद्भावो वा प्राप्तावसरः । यतः साधनानां साध्यसाधनक्षमत्वं तत्तत्साध्यसाधकत्वनियमश्च तत्कृत एव, न तु स्वाभाविकः । अत एव कर्तृत्वमपि ईश्वराधीनमेवेति श्रुतिराह 'एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति' इत्यादिना । व्यासोपि 'परात्तु तच्छ्रुते'रित्यादिनेममेवार्थं निर्णीतवान् । यथा चैतत्तथा "विद्वन्मण्डने" प्रपञ्चितमस्माभिः ॥

ननु नेदं मदुक्ते बाधकम्, ईदृशस्यैव साधनत्वस्य कर्मस्वपि वक्तुं शक्यत्वादिति चेत्, स्यादेतदेवं यदि तन्निषेधो न स्यादित्युक्तम् । श्रुतिश्च 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेने'तीतरसाधननिषेधं कृत्वा 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिना भगवदनुग्रहैकलभ्यत्वं भगव-

नत्वादिज्ञापनाय तद्भेदक**सूर्यादिगति** कालपरिमित्यर्थं विधाय यथेदानीमस्मदादीनां वर्तमानत्वादिना प्रतीतिरुत्पद्येत तथैव भगवान्करोतीति वैदिकवाक्यात् श्रुत्यर्थस्येच्छाकारणत्वस्यानुपपत्त्या**वसीयते** निश्चीयत इत्यर्थः । एवं सति यत्र यदा यद्यथा प्रतीयते तत्तत्र तदा तथैवेति नियमः सृष्ट्यारम्भ एव भगवता कृत इति पूर्वोक्तसर्वाभावयुगपद्भावौ न प्रसज्येयातामित्यर्थः । इदानींतनानां कर्तृत्वमस्मदादीनामपि ईश्वराधीनमेव, न स्वाधीनमित्याह—**यत** इति । **साधनानां** धर्मादीनां स्वर्गादिफलसंपादनसामर्थ्यं नियतफलसाधकत्वं च भगवदेककर्तृकमतः सर्वकर्तृत्वं तस्यैवेत्यत्र श्रुतिं प्रमाणयन्ति 'एष उ वे'त्यादिना ॥

ननु मन्मतेपि ईश्वरप्रेरितानां कर्मणां साधनत्वे न किञ्चिद्बाधकमस्त्यतस्तेषामपि कारणत्वमस्तु इत्यत आह—**स्यादेतदेव**मिति । भवेदेवं कर्मणां काणरत्वं यदि साक्षाद्वचनोत्थो निषेधो नोपलभ्येत, तस्मात्सिद्धं

त्याह । किञ्च, 'न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे नङ्क्ष्यन्ति नो निमिषो लेढि हेतिः । येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम्' 'तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्ड' इत्यादिवाक्येषु भक्तानां कालानधीनत्वश्रवणादपि न कर्मसाध्यत्वं भक्तौ, कर्मणां तत्तत्काल एव विधानेन तदधीनत्वात् । कालसाध्यसाधनसाध्यफलस्यापि तत्परिच्छेद्यत्वनियमात् स्वर्गादेरिव ब्रह्मभावस्यापि कालसाध्यत्वात्तत्साध्यमुक्तावपि तथात्वम् । अपरञ्च, 'यदा यमनुगृह्णाति भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिता'मितिवाक्यात्तादृशानुग्रह एव भक्तिमार्गे लोकवेदातीतत्वज्ञानं विश्वासश्चेति, तद्रहितेषु तदधिकनिरूपणं व्यर्थमिति तद्वत्सु स्वज्ञानलेशमात्रमेतेन प्रकाशितमित्यलं विस्तरेण ॥

गोपीशपदसर्वस्वः पितृपादाब्जसेवकः ।
निर्णीतवान् भक्तिहेतुं निगूढाशयविट्ठलः ॥१॥
अहं कुरङ्गीदृग्भङ्गिसङ्गिनाङ्गीकृतोस्मि यः ।
अन्यसम्बन्धगन्धोपि कन्धरामेव बाधते ॥२॥

इति श्रीमद्विट्ठलेश्वरदीक्षितविरचितो भक्तिहेतुनिर्णयःसम्पूर्णः ॥

भगवदिच्छाधीत्वनम् । किञ्च, कालाधीनसाधनस्य क्षयिष्णुत्वाद्भक्तेरपि तत्फलत्वोक्तौ स्वर्गादितत्फलवद्भक्तिमुक्त्यादीनामपि क्षयिष्णुत्वापत्तिरतो नाधिकं वाच्यमित्यर्थः । **तद्रहितेषु** भक्तिविश्वासादिरहितेषु इत्यर्थः । **तद्वत्सु** भक्तिमार्गे लोकवेदातीतत्वज्ञानविश्वासवत्स्वित्यर्थः ॥

भक्तिहेतुं विनिश्चित्य प्रवृत्तो भजने तु यः ।
तन्मनस्तोषकारिण्यस्त्वियं कृतिरखण्डिता ॥ १ ॥
श्रीविट्ठलपदाम्भोजस्मृतिमात्रहताशुभः ।
कृतवान् रघुनाथोहं भक्तिहेतुप्रकाशनम् ॥ २ ॥

इति श्रीश्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथस्य कृतौ भक्तिहेतुविवृतिः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

भक्तिहेतुनिर्णय

गोस्वामिश्रीरघुनाथचरण-कृत टीकाना भाषान्तरसहित

ભક્તિના મુખ્ય કારણનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીવિઠ્ઠલેશ પ્રભુચરણ પ્રારંભમાં નમનાત્મક મંગલાચરણ કરે છે:

બ્રહ્મા વગેરે ઉત્તમ અધિકારીઓને પણ જે પ્રભુની કથા શ્રવણ કરવી પણ દુર્લભ છે એવા, તથા શ્રીરાધિકાજીના માનને દૂર કરવાવાળા સદાનંદાત્મક શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને, તથા તે શ્રીકૃષ્ણના [1] અનુગ્રહથી જ–કૃપાથી–જ–મળી શકે તેવી તેની ભક્તિને તેમજ તે પ્રભુના અનન્ય ભક્તોને હું નમન કરું છું.

આ ભક્તિહેતુ ગ્રંથના ટીકાકાર શ્રીરઘુનાથચરણ આ પ્રમાણે મંગલાચરણ કરે છે:

(ભક્તિરૂપી દશમ રસના આસ્વાદને આપનારા આ ગ્રંથના કર્તા શ્રીપ્રભુચરણને, તથા કલિના દોષોને દૂર કરનારી એવી આપશ્રીની વાણીને સર્વકાલમાં હું વદું છું.)

કૃષ્ણદાસ–મંગલાચરણમાં કૃષ્ણની ભક્તિ થવાનું કારણ કેવલ અનુગ્રહ જ છે આમ સિદ્ધ થયું, પણ મારી સમજ પ્રમાણે મંગલાચરણમાં

---

૧ આખા ગ્રન્થમાં વિવિક્ષત સિદ્ધાન્ત શ્રીપ્રભુચરણ પ્રાયઃ મંગલાચરણમાં જ કહી દે છે તેવું આપશ્રીના ભક્તિહંસાદિ ગ્રન્થોના અવલોકનથી વિદિત થાય છે તેમ આ ગ્રન્થમાં પણ (ભક્તિનું કારણ એક અનુગ્રહ જ છે) આ વાત આપશ્રીએ મંગલાચરણમાં જ ઉપદેશી છે.

નિશ્ચિત થયેલો સિદ્ધાન્ત અનેક પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ હોય કે શું. તેવો માલૂમ પડે છે.

દામોદરદાસ—અમોને તો મંગલાચરણમાં બતાવેલો સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રના એક પણ વચનથી વિરુદ્ધ હોય તેવો માલૂમ પડતો નથી. તમોને જો વિરુદ્ધ ભાસતો હોય તો તેવાં વિરોધ દર્શાવનારાં શાસ્ત્રોનાં વચનો બતાવો એટલે પછી તેનો ખુલાસો કરીએ.

અનુગ્રહ સિવાયના યજ્ઞાદિ ધર્મો ભગવદ્‌ભકિતમાં કારણરૂપ છે એવો પૂર્વપક્ષ

કૃષ્ણદાસ—ભાગવતના એકાદશસ્કંધના ઓગણીશમા અધ્યાયમાં ભકતરાજ ઉદ્ધવના પ્રતિ ભકિતનું સર્વોત્કૃષ્ટ કારણ બતાવતાં પ્રભુ ઉપદેશે છે કે હે ઉદ્ધવ! જેને મારામાં ભક્તિ સિદ્ધ કરવી હોય તેણે "[1]મારી અમૃતતુલ્ય કથામાં શ્રદ્ધા રાખવી, નિરંતર શ્રવણ કરેલાનું કીર્તન કરવું, મારી પૂજામાં પ્રેમ રાખવો, સ્તોત્રો વડે મારી સ્તુતિ કરવી, મારી પરિચર્યામાં આદર રાખવો, સર્વ અંગો વડે મારું અભિવન્દન કરવું, મારા ભક્તોનો સત્કાર સારી રીતે કરવો. સર્વ પ્રાણીઓમાં મારી બુદ્ધિ રાખવી, [2]મારે અર્થે સર્વ અંગનો (તુલસી લઈ આવવી, પુષ્પ લઈ આવવાં

---

१ श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम् ।
परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥ २० ॥
आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम् ।
मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥ २१ ॥

२ मदर्थेऽङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणेरणम् ।
मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनम् ॥ २२ ॥
मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च ।
इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद् व्रतं तपः ॥ २३ ॥
एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् ।
मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ॥ २४ ॥

વગેરેમાં) ઉપયોગ કરવો, વાણી વડે મારા ગુણોનું ગાન કરવું, સર્વ કામનાથી રહિત થઈ મનને મારામાં જોડાવું, મારે માટે અર્થનો ભોગનો અને સુખનો ત્યાગ કરવો, યાગ દાન તપ હોમ જપ વ્રત આ સઘળું મારે અર્થે જ કરવું. **આ પ્રમાણે ધર્મોનું આચરણ કરવાથી, હે ઉદ્ધવ! આત્મનિવેદી–આત્માને સમર્પણ કરનારા–મનુષ્યોની મારે વિશે ભક્તિ થાય છે,** અને મારામાં ભક્તિ જેની થયેલી છે એવા ભક્તોને કંઈ પણ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી." આ પ્રભુનાં વાક્યો ભક્તિનું કારણ કેવલ અનુગ્રહ જ છે એવું ન બતાવતાં યાગ દાન તપ વગેરે ભક્તિનાં કારણરૂપ છે તેવું બતાવે છે.

તેમજ આ જ સ્કંધના ૨૭ મા અધ્યાયમાં ઉદ્ધવને પૂજામાર્ગનો ઉપદેશ કરી પ્રભુએ એમ ઉપદેશ્યું છે કે.–'હે ઉદ્ધવ! પ્રથમ જે પૂજામાર્ગ તને ઉપદેશ્યો છે તે તો કામનાવાળાઓ માટે છે, પણ [1]કોઈ પણ જાતની કામના રાખ્યા સિવાય પૂજામાર્ગમાં કહ્યા પ્રમાણે જો કોઈ મારી પૂજા કરે તો તે મારી ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે અને તે ભક્તિયોગ વડે મને પામે છે." આ વાક્યો પણ ભક્તિનું કારણ અનુગ્રહ સિવાયની નિષ્કામ પૂજાને કહે છે. વળી શ્રીભાગવતના સુડતાળીશમા અધ્યાયમાં પ્રભુનો સંદેશો લઈ આવેલા ઉદ્ધવજી ગોપીજનોને જ્ઞાનોપદેશ કરતાં કહે છે કે:–[2]"દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, વેદપાઠ, સંયમ તથા તેવાં બીજાં શ્રેયસ્સાધનોથી શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ સાધી શકાય છે." આ ઉદ્ધવજીના વાક્યથી પણ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે દાનાદિક ધર્મો પણ ભગવદ્‌ભક્તિનાં સાધન છે.

વળી 'સહસ્ર જન્મોમાં તપ જ્ઞાન અને સમાધિ કરતાં કરતાં

---

૧ मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति ।
भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत माम् ॥ ५३ ॥

૨ दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।
श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते ॥ २४ ॥

પુરુષોનાં પાપો ક્ષીણ થાય છે અને તે ક્ષીણપાપ પુરુષોની કૃષ્ણમાં ભક્તિ થાય છે." આ શ્રીભાગવતનું વાક્ય પણ 'પાપોનો અભાવ થવો' તે પણ ભક્તિનું કારણ છે તેવી સાબિતી આપે છે. હજી પણ તેવાં પ્રમાણો જોઈતાં હોય તો તે આ છે–એકાદશસ્કંધના સત્તરમા અધ્યાયના [1]બીજા શ્લોકમાં ઉદ્ધવજીએ પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે— "હે કમલનયન! જે પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કરવાથી આપને વિશે ભક્તિ થાય તેવા ધર્મો આપ મને કહો" આવા ઉદ્ધવજીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુએ પ્રથમ વર્ણના તથા આશ્રમોના ધર્મો ઉપદેશ્યા છે અને તે વર્ણાશ્રમધર્મોનું ફળ નિરૂપણ કરતાં કહ્યું કે:–હે ઉદ્ધવ! [2]"આ તને ઉપદેશેલા પોતપોતાના ધર્મો વડે જે મનુષ્ય નિષ્કામ થઈ મને ભજે છે તે મનુષ્ય સ્વલ્પ સમયમાં જ સર્વ પ્રાણીઓમાં મારો ભાવ રાખતો એવો મારી ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે." આ પ્રભુના વાક્યથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે **વર્ણાશ્રમધર્મો પણ પ્રભુની ભક્તિનું કારણ છે.** આ પ્રમાણે ઉપર દર્શાવેલાં શાસ્ત્રનાં વચનો તમારા સિદ્ધાન્ત(ભક્તિ કેવળ અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થાય)થી વિરુદ્ધ પડે છે તેથી ભગવદ્‌ભક્તિનાં કારણ તરીકે યાગ, દાન, તપ, વર્ણાશ્રમધર્મોને માનવા જોઈએ!

પૂર્વપક્ષમાં શંકા–યજ્ઞાદિ ધર્મો તો જીવની ભક્તિ સાધવામાં યોગ્યતા સંપાદન કરાવે છે.

દામોદરદાસ–તમો તમારો પૂર્વપક્ષ કરી ચૂક્યા. હવે સાવધાન બની સાંભળો. તમોએ બતાવેલાં અમારા સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ વચનોની

---

१ यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् ।
स्वधर्मेणारविन्दाक्ष तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

२ इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक् ।
सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विन्दतेऽचिरात् ॥ ४४ ॥

સંગતિ લગાડીએ છીએ. તમોએ ધર્માદિકની ભકિતના પ્રતિ કારણતા હોવી જોઈએ એવું ઉપરનાં વાક્યોથી સિદ્ધ કર્યું; પરંતુ ઉપર બતાવેલાં વાક્યોનું તાત્પર્ય તેવું નથી, પણ તે વાક્યો એમ ઉપદેશે કે જેવી રીતે ઘટરૂપ કાર્યનું કારણ તો દણ્ડ જ છે, પણ કંઇ તે દણ્ડમાં રહેવાવાળું દાઢર્ય–દઢતા–મજબૂતાઈ–કારણ નથી, દઢર્ય તો કેવળ તે દણ્ડને ઘટના પ્રતિ કારણ થવામાં યોગ્ય [1]બનાવે છે, તે જ પ્રમાણે ઉપરનાં વાક્યોથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે દાન, જપ, હોમ વગેરે ધર્માચરણ કરવાથી ભકિત થાય છે એટલે કે તે ધર્મો જીવને ભક્ત થવાને યોગ્ય બનાવે છે; કંઈ ધર્મોથી જ ભક્તિ સિદ્ધ થતી નથી, ભક્તિ તો કેવળ તે પુરુષોત્તમના અનુગ્રહથી જ સિદ્ધ થાય છે.

કૃષ્ણદાસ–તમોએ ધર્મોનું આચરણ તો કેવળ જીવને ભક્તિ સંપાદન કરવામાં યોગ્ય બનાવે છે તેટલા પૂરતું કહ્યું, પણ તે વાત તો અમારા ધ્યાનમાં બેસતી નથી, કારણ કે સપ્તમસ્કંધના સાતમા અધ્યાયના પચાસમા શ્લોકમાં ભક્તરાજ પ્રહ્લાદ કહે છે કે–"[2]દેવ હો કે અસુર હો, મનુષ્ય હો કે ગન્ધર્વ, અથવા યક્ષ હો, પણ મુકુંદના ચરણને સેવતો તો કલ્યાણને જ પ્રાપ્ત કરે છે." આ વાક્યથી તો એવું સિદ્ધ થાય છે કે દેવ, અસુર, મનુષ્ય, યક્ષ અથવા ગન્ધર્વ કોઈ પણ જીવ હોય, પરંતુ તે મુકુંદની ભકિત કરવાને યોગ્ય જ છે. (કંઇ બહુ યત્ન કરનારો હોય, બહુ દાની હોય, બહુ તપશ્ચર્યા કરતો હોય તે જ મુકુંદની ભક્તિ કરી શકે તેવું કહ્યું નથી.) જેમ ઘટમાં રહેલા અચ્છિદ્રત્વાદિ સહજ ધર્મો–ઘટમાં છિદ્ર ન હોવું જોઈએ વગેરે જલ–લઈ આવવામાં ઉપયોગી

---

૧ જેમકે આપણે કલકત્તા જવાનું છે તો કલકત્તા પહોંચાડનાર તો રેલવે જ છે, કંઈ ટિકિટ કલકત્તા પહોંચાડતી નથી, ટિકિટ તો માત્ર રેલવેમાં બેસવાને યોગ્ય બનાવે છે, તે જ પ્રમાણે ધર્મોનું ભક્તિના પ્રતિ સમજવું.
અનુવાદક.

૨ देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव वा ।
भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान्स्याद्यथा वयम् ॥ ५० ॥

હોય છે (કારણ કે ઘટમાં છિદ્ર હોય તો જલાહરણરૂપ કાર્ય ન બની શકે), પણ તે ઘટના આગન્તુક–પછીથી પ્રાપ્ત થનારા–ધર્મો જેવા કે કાળાશ પીળાશ વગેરે કંઈ જલ લઈ આવવામાં ઉપયોગી નથી, કારણ કે ઘટ લીલો પીળો ન હોય તોપણ જલ લઈ આવી શકાય છે, પણ છિદ્રવાળા ઘટથી જલ લાવી શકાય નહિ. તેથી અછિદ્રત્વ એ ઘટનો સહજ ધર્મ કહેવાય અને લીલાપણું, પીળાશપણું આ આગન્તુક ધર્મ કહેવાય. આ ઉભયવિધ ધર્મમાંથી જે સહજ ધર્મ અચ્છિદ્રત્વ તે જ જલાનયનરૂપ કાર્યમાં કારણ છે, તેમજ જીવોમાં પણ જીવપણું અને ધર્મિષ્ઠપણું આમ બે પ્રકારના ધર્મો છે. તેમાંથી જીવત્વ આ જીવનો સહજ ધર્મ કહેવાય, કારણ કે તે જીવની ઉત્પત્તિ સાથે જ ઉત્પન્ન થયો છે અને ધર્મિષ્ઠત્વ આ આગન્તુક ધર્મ છે, કારણ કે તે પછી થનારો છે. આ ઉભયવિધ ધર્મમાંથી જીવત્વ આ સહજ ધર્મથી જ જીવમાં પ્રભુની ભક્તિ કરવાની યોગ્યતા છે, કંઈ ધર્મિષ્ઠપણું હોય તો જ કરવાને લાયક થાય એવો નિયમ નથી; તેથી તમારો વિચાર અમોને માન્ય થતો નથી.

પૂર્વપક્ષમાં શંકા—ધર્મ છતાં ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

દામોદરદાસ–તમોએ એવું સિદ્ધ કર્યું કે ધર્મ ભક્તિનું કારણ છે, અનુગ્રહ નહિ; પરંતુ એવા પણ દાખલાઓ મળે છે કે પૂરા દાની હોય, તપસ્વી હોય, જ્ઞાની હોય, છતાં કૃષ્ણમાં ભક્તિ હોતી નથી; તેથી તમોએ બતાવેલા કાર્યકારણભાવમાં [1]વ્યભિચારનામક દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે ભક્તિના કારણરૂપ ધર્મ છે, પણ ત્યાં ભક્તિરૂપ કાર્ય જોવામાં આવતું નથી. તેથી જીવની ભક્તિની યોગ્યતા કરી આપવામાં જ ધર્મોની સાર્થકતા છે, નહિ કે ભક્તિના પ્રતિ કારણ માનવામાં.

---

૧ कारणे कार्याभाववद्वामित्वं व्यभिचारः । કારણ રહેતાં છતાં કાર્ય ન થવું તે કારણમાં વ્યભિચાર કહેવાય છે.

પૂર્વપક્ષકાર ધર્મના સહકારિકારણ તરીકે અનુગ્રહને ઉમેરે છે.

કૃષ્ણદાસ–તમોને એવા પણ દાખલા મળે છે કે ધર્મ રહેતાં પણ ભક્તિ નથી થતી, તો તે દોષ નિવૃત્ત કરવા અનુગ્રહને સહકારિકારણ માનો, એટલે કે–ધર્મરૂપ મુખ્ય કારણ છે છતાં પણ સહકારિકારણરૂપ અનુગ્રહના અભાવે તે જીવોની ભક્તિમાં રુચિ થતી નથી. આમ માનવાથી ધર્મની ભક્તિના પ્રતિ કારણતામાં કોઈ દોષ પણ નથી આવતો, કારણ કે મુખ્ય કારણ ધર્મ હોય પણ સહકારિકારણરૂપ અનુગ્રહ ન હોય તો ત્યાં ભક્તિરૂપ કાર્ય ન બને તે તો યુક્તિસિદ્ધ વાત છે. જેમ ઘટનું મુખ્ય કારણ મૃત્તિકા હાજર હોય છતાં પણ સહકારિકારણરૂપ દણ્ડ ચાકડો વગેરેના અભાવે ઘટરૂપ કાર્ય ન બનવા પામે, તેથી કંઈ મૃત્તિકા ઘટનું કારણ જ નથી તેવું ન કહી શકાય, તેમ અહીં પણ મુખ્ય કારણ ધર્મની ઉપસ્થિતિ છતાં સહકારિકારણરૂપ અનુગ્રહના અભાવે ભક્તિરૂપ કાર્ય ન થાય, તેથી ધર્મની ભક્તિના પ્રતિ કારણતા જ ન માનવી એ તો યુક્તિથી વિરુદ્ધ જ કહેવાય.

અનુગ્રહ કાર્ય છે અને ભક્તિ કારણ છે આવો વાદીનો ઊલટો પૂર્વપક્ષ

તમે અનુગ્રહને ભક્તિનું કારણ બતાવી રહ્યા છો, પણ શાસ્ત્રમાં તો ઊલટો જ ક્રમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એટલે કે ભક્તિ કારણ છે અને અનુગ્રહ કાર્ય છે. તેવાં વચનો આ છેઃ 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्' વિષ્ણુ કેવળ ભક્તિથી જ સંતોષને પ્રાપ્ત થાય છે, બીજા કોઈ પણ સાધનથી નહિ. 'भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय' ભગવાન ગજેન્દ્ર ઉપર ભક્તિથી સંતુષ્ટ થયા, 'प्रियतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्' સર્વ દુઃખહર્તા પ્રભુ નિરુપાધિક ભક્તિથી જ સંતોષ પામે છે, અન્ય સાધન વિડમ્બના છે. આ વાક્યોથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિથી પ્રભુનો તોષ–અનુગ્રહ થાય છે એટલે ભક્તિથી પ્રભુ અનુગ્રહ કરે છે, તેથી [૧]અનુગ્રહને ભક્તિનું કાર્ય માની

૧ વાદી અહીંથી અનુગ્રહનો અર્થ સંતોષ એવો કહી શંકા કરે છે.

તે ભક્તિમાં ધર્મોને કારણ માનવા તે જ ઠીક લાગે છે.

દામોદરદાસ–ધર્મ રહિત જીવની પણ પ્રભુમાં ભક્તિ જોવામાં આવે છે, તો પછી ધર્મને ભક્તિનું કારણ કેમ કહેવાય ?

કૃષ્ણદાસ–જ્યાં ધર્મ વિના પણ ભક્તિરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ જોવામાં આવે ત્યાં પૂર્વજન્મના ધર્મ કારણરૂપે છે જ તેવું અનુમાનથી કેમ ન કલ્પાય ? કારણ કે કારણ વિના કાર્યનિષ્પત્તિ સંભવે નહિ, તેથી તેવે સ્થલે જન્માન્તરના ધર્મ અનુમાનથી કારણરૂપે કલ્પવા જ ઉચિત છે.

દામોદરદાસ–જન્માન્તરીય ધર્મને અનુમાનથી કારણરૂપે કલ્પવામાં તમને અન્યોન્યાશ્રય નામનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે જ્યાં ધર્મ વિનાના પુરુષોને ભક્તિ સિદ્ધ થઈ ત્યાં તમો જન્માન્તરીય ધર્મની કલ્પના કરો, પણ તે કલ્પના ક્યારે થઇ શકે કે જ્યારે સર્વત્ર ધર્મરૂપ કારણથી જ ભક્તિરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે, તે ક્યારે જોવામાં આવે કે જ્યારે ધર્મરહિત મનુષ્યોની થયેલી ભક્તિમાં પણ જન્માન્તરીય ધર્મની કલ્પના થઈ જાય. આવી રીતે બન્ને ઠેકાણે ભક્તિરૂપ કાર્ય ધર્મથી જ થાય છે તેવું સિદ્ધ કરવામાં જન્માન્તરીય ધર્મનું અનુમાન કરવું પડે છે, અને જન્માન્તરીય ધર્મનું અનુમાન કરવામાં ભક્તિરૂપ કાર્ય સર્વત્ર ધર્મથી જ સિદ્ધ થાય છે તેવું દોષરહિત સિદ્ધ કરવું પડે છે. તેથી અહીં અનુમાનથી જન્માન્તરીય ધર્મની સિદ્ધિ તથા સર્વત્ર ધર્મથી જ ભક્તિકાર્યની સિદ્ધિ આ ઉભયવિધ સિદ્ધિમાં બન્ને સિદ્ધિઓને સિદ્ધ કરવાની અપેક્ષા રહે છે, તેથી તે [૧]અન્યોન્યાશ્રય દોષ કહેવાય. અને તેવું દોષયુક્ત કારણ માનવું તેના કરતાં અનુગ્રહને જ કારણ માનો.

---

૧ જ્યાં બે પદાર્થોના જ્ઞાનમાં બન્ને પદાર્થો પરસ્પર જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતા હોય તે અન્યોન્યાશ્રય કહેવાય; જેમકે એક ઘોડાગાડી હાંકનારને તેના શેઠને જાણવાની ઇચ્છાથી કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો 'તારો શેઠ કોણ ?' જવાબમાં 'આ ઘોડાનો શેઠ તે મારો શેઠ.' આ ઘોડાનો શેઠ કોણ ?' ઉત્તરમાં 'મારો શેઠ તે ઘોડાનો શેઠ,' અહીં ઘોડાના તથા મનુષ્યના શેઠને જાણવમાં પરસ્પર બન્નેના શેઠને જાણવાની આકાંક્ષા રહે છે તેથી આવા દોષને 'અન્યોન્યાશ્રય' કહેવાય. **અનુવાદક**

કૃષ્ણદાસ–જન્માન્તરીય ધર્મની કલ્પના કેવળ અનુમાનથી જ કરવામાં આવતી નથી કે જેથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ સંભવે, પરંતુ પ્રમાણથી [1]"સહસ્ર જન્મો સુધી તપ, જ્ઞાન તથા સમાધિ કરતાં કરતાં પુરુષોનાં પાપો ક્ષીણ થાય છે અને તે પાપરહિત મનુષ્યોની કૃષ્ણમાં ભક્તિ થાય છે" એ શ્રીભાગવતનું વચન પણ જન્માન્તરીય ધર્મને કારણ કલ્પવામાં પ્રમાણ છે, તેથી ધર્મની ભક્તિ પ્રતિ કારણતા તો દોષરહિત જ કહેવાય.

દામોદરદાસ–ધર્મ, અનુગ્રહ, ભક્તિ, આવા ક્રમમાં તમે મધ્યમાં રહેલા અનુગ્રહના પ્રતિ ધર્મની કારણતા ન સ્વીકારતાં ભક્તિ પ્રત્યે સ્વીકારો છો, તે કરતાં અનુગ્રહના પ્રતિ જ ધર્મની કારણતા માની, તે અનુગ્રહ દ્વારા ધર્મની ભક્તિના પ્રતિ કારણતા માનવામાં શી હરકત છે?

કૃષ્ણદાસ–અનુગ્રહ દ્વારા ભક્તિના પ્રતિ ધર્મનું કારણત્વ સ્વીકારવામાં કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી, પણ 'ધર્મ ભક્તિના પ્રતિ સાક્ષાત્કારણ છે' તેવાં વાક્યો ઉપલબ્ધ થાય છે; અને તે તમોને પ્રથમ દર્શાવ્યાં પણ છે: 'મારી અમૃતતુલ્ય કથામાં શ્રદ્ધા રાખવી' વગેરે; તેથી ધર્મ તો ભક્તિના પ્રતિ સાક્ષાત્કારણ છે, પરંપરા નહિ

અનુગ્રહના પ્રતિ ધર્મની કારણતા માનવામાં દૂષણો

(૧) 'અનુગ્રહ ધર્મજન્ય છે' આવું માનવામાં જેમ યજ્ઞ કરવાથી એક અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે એક ધર્મવિશેષ મનાય છે તેમ ધર્મથી ઉત્પન્ન થનારો અનુગ્રહ શું એક ધર્મવિશેષ છે અથવા પ્રભુની જીવને ફલદાન કરવાની ઇચ્છારૂપ છે?

(૨) **પ્રથમ પક્ષ** (અનુગ્રહજન્ય ધર્મ છે આવો પક્ષ) સ્વીકારવામાં તો કોઈ પણ પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી તે અપ્રામાણિક ઠરે છે.

દામોદરદાસ–પ્રમાણોપલબ્ધિ ભલે ન થતી હોય, પરંતુ અનુગ્રહને

(૧) जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ।

ધર્મવિશેષ સ્વીકારવામાં અડચણ શી?

કૃષ્ણદાસ—અડચણ એટલી જ કે એક નિષ્પ્રયોજન નવા પદાર્થની કલ્પના કરવી પડે છે અને તેથી ગૌરવ દોષ થાય છે, માટે તેવો દોષ-યુક્ત પ્રથમ પક્ષ સ્વીકૃત થતો નથી.

દ્વિતીય પક્ષનું ખંડન

જીવને ફલદાન કરવાની પ્રભુની ઇચ્છાને જ અનુગ્રહ માનીએ તો પ્રભુની નિત્યતાને લઈને તેની ઇચ્છા પણ નિત્ય ઠરે છે, એટલે કે ત્રણે કાલમાં રહેનારી ઠરે. તેમજ નિત્ય કારણરૂપ પ્રભુની ઇચ્છા સાથે અનિત્ય ધર્મનું સહકારિકારણપણું સ્વીકારવું તે તો પ્રત્યક્ષબાધિત છે, એટલે કે ઘટ પટ વગેરે કાર્યોમાં પણ તેવું કદી જોવામાં આવ્યું નથી. વળી તે ઇચ્છા જ ભક્તિનું કારણ હોવાથી અને ભક્તિ એ મુક્તિનું કારણ છે તેથી સૃષ્ટિના આરંભમાં જ આગળ મુક્ત થનારાઓની મુક્તિ થઈ જવી જોઈએ, અને મુક્ત થયેલાઓનો પુનર્જન્મ ન હોવાથી ભૂતલ ઉપર દૃષ્ટિગોચર થતા આધુનિક ભક્તોનું દર્શન પણ અનુપપન્ન થાય છે. આવી રીતે બીજો પક્ષ પણ દૂષણગ્રસ્ત હોવાથી માન્ય થઈ શકે તેવો નથી.

પ્રથમ પક્ષમાં પણ આ જ દોષ

અનુગ્રહને ભગવાનના ધર્મ તરીકે સ્વીકારવામાં પણ (સૃષ્ટિના આરંભમાં જ ભાવી મુક્તોની મુક્તિ અને તેથી આધુનિક ભક્તોનું દર્શન ન થવું જોઈએ) આ દોષ લાગુ પડે છે, કારણ કે ભગવાનના ધર્મ પણ ઇચ્છાની પેઠે નિત્ય જ છે.

દામોદરદાસ—અનુગ્રહને ભગવદ્ધર્મ માની તેને નિત્ય ન માનતાં કાર્ય પરત્વે ઉત્પન્ન થતો માનવાથી ઉપર બતાવેલા દોષને સ્થાન ક્યાં છે?

કૃષ્ણદાસ—અનુગ્રહને ભગવદ્ધર્મ માની તેને અનિત્ય માનવો આવો ભગવદીયોનો મત ન હોય, તેવો મત તો બહિર્મુખ લોકોનો હોઈ શકે, તેથી તેમ માનવામાં તમારો પ્રવેશ પણ તે લોકોમાં થવા જાય છે.

અનુગ્રહને જન્ય માનવામાં બીજાં પણ દૂષણો.

અનુગ્રહને જન્ય માનવાથી તેનું કારણ પણ શોધવું જોઇએ. પ્રભુની ઇચ્છાને તેના કારણ તરીકે સ્વીકારવામાં પ્રભુઇચ્છા નિત્ય હોવાથી તેનું કાર્ય અનુગ્રહ પણ નિત્ય થશે, અને તે અનુગ્રહ ભક્તિનું કારણ હોવાથી ભક્તિ પણ નિત્ય થવા લાગશે, અને તેમ થવામાં મુક્તિને વિલમ્બ થવાનું પણ કંઇ કારણ રહેશે નહિ, તો પછી આધુનિક ભક્તોનું દર્શન તો કેમ જ સંભવે ? તેમજ અનુગ્રહનું કારણ ધર્મ સ્વીકારવામાં પણ આ દોષ ટકી રહે છે.

દામોદરદાસ–પ્રભુની ઇચ્છાને જ અનુગ્રહનું કારણ માની તે ઇચ્છાને અનિત્ય માનો કે જેથી પૂર્વોક્ત દોષ ન રહે.

કૃષ્ણદાસ–પ્રભુની ઇચ્છાને જન્ય–કાર્ય–માનવામાં તેનું કારણ પણ તે પ્રભુમાં જ રહેનારું જ્ઞાન સંભવે; એટલે કે પ્રથમ પ્રભુ એવું સમજે કે આ જીવને ફલદાન કરવું છે, તેવા જ્ઞાનથી તેવી ઇચ્છા જન્મે, અને તે ઇચ્છાથી અનુગ્રહ થાય અને તેથી જીવ ભક્ત બની મુક્તિ પામે, પરન્તુ એક જ સ્થાનમાં–પ્રભુમાં–સ્થિતિ કરનારાં જ્ઞાન તથા ઇચ્છા છે. આ બેમાંથી જ્ઞાનને નિત્ય તથા કારણ માનવું અને તે જ પ્રભુઇચ્છાને જન્ય–કાર્ય–તથા અનિત્ય માનવી એ તો છેક યુક્તિથી પણ વિરુદ્ધ કહેવાય, કારણ કે પ્રભુની નિત્યતા હોવાથી જ તેના જ્ઞાનની તથા ઇચ્છાની નિત્યતા તથા સર્વવિષયકતા સિદ્ધ થઈ રહે છે.

વળી અનુગ્રહને જન્ય માનવાથી તે અનિયત ઠરે છે; તેથી જેમ પર્વતમાંથી અગ્નિની અપેક્ષા રાખનારો મનુષ્ય ધુમાડો ન દેખાવાથી પર્વતના અગ્નિ માટે (પર્વત ઉપર જવું વગેરે.) પ્રયાસ નથી કરતો, તેમ અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થતી ભક્તિ માટે અનુગ્રહનું અનિયતપણું સમજનારો ભક્ત્યર્થી પુરુષ પણ નિઃશંક થઇ શ્રવણાદિમાં પ્રવૃત્તિ નહિ કરે.

દામોદરદાસ–ભક્તિમાં પક્ષપાત તથા અતિશય શ્રદ્ધા થવાથી જીવ સમજી શકે છે કે મારા ઉપર પ્રભુનો અનુગ્રહ છે અને તેથી નિઃસન્દિગ્ધ બની ભક્તિના સાધનનાં શ્રવણાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરશે.

કૃષ્ણદાસ–તમારા કહેવા પ્રમાણે જો જીવ પોતાના ઉપર પ્રભુનો અનુગ્રહ છે તેવું સમજશે તો પછી કાયક્લેશસાધ્ય શ્રવણાદિમાં પ્રવૃત્તિ જ નહિ કરે, કારણ કે તે સમજી ચૂક્યો કે પ્રભુના અનુગ્રહથી જ ભક્તિ થાય છે અને તે મારા ઉપર છે તો પછી શા માટે કાયાને ક્લેશ આપી શ્રવણાદિક સાધનો કરવાં ? આમ થવાથી “ (1)જે શ્રીભાગવતની કથાનું શ્રવણ કરવાથી પરમપુરુષ શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ થાય છે અને તે ભક્તિ થવાથી શોક, મોહ તથા ભય દૂર થઈ જાય છે ” એ વાક્યમાં બતાવેલી ભક્તિ માટેની શ્રીભાગવતમાં શ્રીવ્યાસજીની પ્રવૃત્તિની ઉક્તિ પણ વિરુદ્ધ પડે છે.

વળી અનુગ્રહથી જ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અન્ય સાધનોથી નહિ, આવી પ્રણાલિકાથી શાસ્ત્રનો અર્થ સમજાવવાથી ભક્તિમાં અભિનિવેશ પામેલા પુરુષને વિધિ નિષેધથી પ્રાપ્ત થતું કર્તવ્યાકર્તવ્યનું નિયમન તો કશા કામનું જ નહિ રહે, કારણ કે ભક્તિનું કારણ કેવળ પ્રભુનો અનુગ્રહ છે, તેવું સમજ્યા પછી અકિંચિત્કર–કંઈ ન કરી શકે એવા–વિધિનિષેધના નિયમનને તે શા માટે સ્વોપયોગમાં રાખે, આવી જ રીતે જો ગુરુશિષ્ય-પરંપરા ચાલે તો ભક્તિ કરનારાઓમાંથી સન્ધ્યાવન્દનાદિ શિષ્ટાચારનો ઉચ્છેદ જ થઈ જાય, અને તેમ થવું તે ન્યાયયુક્ત ન કહેવાય.

દામોદરદાસ–સર્વાત્મભાવપૂર્વક અનન્ય ભક્તિમાં સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ જ ઉપદેશ્યો છે, તેથી સર્વધર્મત્યાગ તો ભક્તિમાર્ગમાં ઇષ્ટ જ કહેવાય.

કૃષ્ણદાસ–સર્વધર્મત્યાગનો ઉપદેશ તો ઉચ્ચ કોટિની–ફલરૂપા–ભક્તિમાં જ ઇષ્ટ હોય, વળી તે ત્યાગ કરવો પણ ન પડે–એ તો આપો-આપ જ થઇ જાય. જો સમજ્યા છતાં સર્વધર્મત્યાગ જીવ કરે તો તે પાપી બને, કારણ કે પ્રભુ આજ્ઞા કહે છે કે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ આ

(1) यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे ।
भक्तिरुत्पद्यते पुंसोः शोकमोहभयापहा ।

બન્ને મારી આજ્ઞાઓ છે, તેથી આનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તનારાને મારી આજ્ઞાને ન માનનારો તથા મારો દ્વેષ કરનારો સમજવો, અને એ મારો ભક્ત હોય તોપણ મને પ્રિય લાગતો નથી." તેથી જ ભરતજીને પણ પોતાની રાજશરીરદશામાં તેવી સર્વધર્મત્યાગપૂર્વકની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ન હતી, પરન્તુ સર્વાત્મભાવપૂર્વકની અનન્ય ભક્તિવાળી **બ્રાહ્મણશરીર-અવસ્થામાં** જ પ્રાપ્ત થઇ હતી. તે શું બતાવે છે? તે એ જ બતાવે છે કેઃ–સર્વાત્મભાવવાળી અનન્ય ભક્તિમાં જ સર્વધર્મત્યાગ ઇષ્ટ છે.

[1]વાદી પોતાના મતનો ઉપસંહાર કરી પૂર્વપક્ષ સ્થિર કરે છે.

જેમ નેત્રદોષવાળા પુરુષના નેત્રમાં દોષનિવારક અંજન નાખવાથી તેનું નેત્ર શુદ્ધ બની ઘટપટ વગેરે વસ્તુઓનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવા યોગ્ય બને છે, તેમ જ વિષયલાલસાઓથી રહિત થઇને આચરણ કરવામાં આવેલા અનેક જન્મોના વર્ણાશ્રમધર્મથી અંતઃકરણ શુદ્ધ બને છે, અને તે શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણથી ભગવદ્દભક્તિ જ પરમ પુરુષાર્થ છે, આવા શાસ્ત્રના અર્થનો [2]નિશ્ચય કરે છે, અને તેવો નિશ્ચય કર્યા બાદ ભક્તિને માટે વર્ણાશ્રમધર્મના આચરણથી ભક્તિરૂપી ફલ સિદ્ધ થાય છે અને તે ભક્તિથી પ્રભુ જીવ ઉપર અનુગ્રહ કરે છે, અને તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા પ્રકારના રાજમાર્ગને જાણનારાઓને શંકાખોરરૂપી ચોરનો ઉપદ્રવ ન હોવાથી જ્ઞાનરૂપી ધનની ચોરી પણ નહિ થાય.

વલ્લભદાસ–તમે નિષ્કામ ધર્માચરણથી ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા ભક્તિમાં નિષ્ઠા થાય છે તેવું કહ્યું, પરંતુ ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી કેટલાકની જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા જોવામાં આવે છે, કેટલાક ચિત્તશુદ્ધિવાળાઓની ભક્તિમાં નિષ્ઠા

૧ આ પ્રમાણે વાદી કૃષ્ણદાસે પોતાનો પૂર્વપક્ષ દામોદરદાસ તથા વલ્લભદાસને સંભળાવ્યો તેમાં દામોદરદાસે વચમાં એકદેશી તરીકેનું કામ સાર્યું, હવે વલ્લભદાસ સિદ્ધાન્તદૃષ્ટિથી ભક્તિનું કારણ સમજાવે છે.

૨ તેવો નિશ્ચય થવો પણ ઉચિત છે, કારણ કે जन्मान्तरसहस्रेषु 'હજારો જન્મમાં' ઇત્યાદિ વાક્યથી હજારો જન્મમાં આચરેલા વર્ણાશ્રમધર્મનું ફલ તેવું જ હોવું જોઈએ.

દેખાય છે તેનું શું કારણ? અને તે જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા પણ ભક્તિનો અનાદર કરીને કેવળ જ્ઞાનમાં જ બને તે યુક્ત છે, કારણ કે જ્ઞાનીપણું તથા ભક્તપણું એકત્ર જોવામાં આવતું નથી. તેથી જ જ્ઞાની ભક્તની પ્રશંસા કરતાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણોએ સ્વકૃત નિબંધમાં 'જ્ઞાની જો કૃષ્ણને સેવે તો તેથી અધિક કોઈ નથી' આમ ઉપદેશ્યું અને જ્ઞાની તથા ભક્ત આ બેઉની વિલક્ષણતા તો જગજાહેર છે. તે વાત ચિત્તશુદ્ધિરૂપ કારણની એકતામાં ન ઘટે, તેથી કારણમાં બે પણું અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ.

કૃષ્ણદાસ–તો ચિત્તશુદ્ધિમાં જ અવાન્તર ભેદ માનો, એટલે ચિત્ત-શુદ્ધિ થયા બાદ તેના અવાન્તરભેદથી જ્ઞાન તથા ભક્તિ આ ઉભયમાં નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થઈ શકશે.

વલ્લભદાસ–ચિત્તશુદ્ધિ કરનારા ધર્મો તો જ્ઞાનમાં તથા ભક્તિમાં સમાન જ છે, તો પછી ચિત્તશુદ્ધિમાં અવાન્તરભેદ નિર્મૂલ કેમ સંભવે? બીજું, ચિત્તશુદ્ધિ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં પોતાથી અતિરિક્ત કારણની અપેક્ષા રાખે છે એવું કહો તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં પણ ચિત્તશુદ્ધિને પોતાથી અતિરિક્ત કારણની અપેક્ષા કાં ન રહે?

ભક્તિનું કારણ લોકવેદાતીત પ્રભુનો અનુગ્રહ છે.

તેથી સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં ધર્માદિ સાધનરહિત જીવની પહેલવહેલી ભક્તિમાં જે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તે જેમાં અન્ય સાધનોના સંબંધ રહિત ભગવદનુગ્રહથી જ થયેલી તમારે માનવી જોઈએ, કારણ કે તે વખતે જીવનાં કોઈપણ પ્રકારનાં સાધનો પણ ઉપલબ્ધ નથી, તેમજ તે ભક્તિમાં પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિ પ્રકારાન્તરથી ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી.

કૃષ્ણદાસ-સૃષ્ટિના આરંભમાં થયેલી જીવની ભક્તિપ્રવૃત્તિમાં પણ અનુમાનથી પૂર્વજન્મના ધર્મ કારણ તરીકે કાં ન કલ્પાય? જેમ ભોજ-નાદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે અનુગ્રહની જરૂર પડતી નથી, તેમ ભક્તિ પણ એક પ્રકારની ક્રિયા હોવાથી તેમાં પણ અનુગ્રહ સિવાયના ધર્મને કારણ સ્વીકારો.

વલ્લભદાસ–ભોજનાદિ અન્ય ક્રિયા જેવી આ ભક્તિ ક્રિયા નથી

કે જેમાં અનુગ્રહ સિવાય પ્રવૃત્ત થઈ શકાય, કિન્તુ આ ભક્તિરૂપી ક્રિયા એક ઔર પ્રકારની જ છે, એટલે તેમાં અનુગ્રહ સિવાય ચાલે જ નહિ. જુઓ, નારદજી પ્રહ્લાદ વગેરે ભક્તોનું ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત થવામાં પ્રભુના અનુગ્રહ સિવાય શું કારણ હતું ? વળી 'જેને સ્વીકારે તેને જ તે પ્રભુ મળે' આ શ્રુતિવાક્ય પણ અનુગ્રહની જ કારણતા બતાવે છે.

કૃષ્ણદાસ–આ તો તમે મારી જ વાતને ફરીથી કહો છો. હું પણ અનુગ્રહને સહકારી કારણ તરીકે તો સ્વીકારું જ છું, એટલે કે ચિત્તશુદ્ધિ અનુગ્રહની સાથે મળીને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, કેવળ નહિ. જો તમારો એવો જ આગ્રહ હોય કે એકલો અનુગ્રહ જ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તો ચિત્તશુદ્ધિ થયા પહેલાં પણ તે થવી જોઈએ.

વલ્લભદાસ–જ્યારે તમો સહકારી કારણ તરીકે પણ અનુગ્રહને સ્વીકારો છો તો પછી આવશ્યક તથા એક જ અનુગ્રહને છોડીને અનાવશ્યક તથા અનેક ધર્મોમાં કારણતા શા માટે સ્વીકારવા જોઈએ ? વળી અનુગ્રહને કારણ માનવામાં 'यमेवैष वृणुते लभ्यः' 'જેના ઉપર આ પ્રભુ અનુગ્રહ કરે તેને જ મળે' આ વેદવાક્ય તથા 'लघुनि प्रमाणानां पक्षपातः' પ્રમાણોનો પક્ષપાત લાઘવમાં હોય છે આ ન્યાય પણ લાગે છે; ન માનવામાં ઉભયનો વિરોધ આવે છે.

કૃષ્ણદાસ–જેમ દણ્ડ, ચાકડો, દોરી વગેરે સાથે મળીને ઘટરૂપ કાર્ય બનાવતાં હોવાથી પ્રત્યેકમાં કારણતા છે, તેમ અનુગ્રહની સાથે ધર્માદિની સહકારણતા સ્વીકારી ધર્મમાં પણ કારણતા સ્વીકારો.

વલ્લભદાસ–ઘટરૂપ કાર્ય તો દણ્ડ ચાકડો વગેરે વસ્તુઓ સાથે મળવાથી જ ઉત્પન્ન થતું જોવામાં આવે છે, તેથી ત્યાં તો દણ્ડઆદિ પ્રત્યેકમાં કારણતા ભલે સંભવે, પણ ભક્તિરૂપ કાર્યમાં તેવું નથી; બલ્કે ધર્મરહિતને પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી દષ્ટિગોચર થાય છે.

કૃષ્ણદાસ–જેમ સમાધિરૂપ કાર્યના દર્શનથી જન્માન્તરીય મંગલનું સાધન તરીકે અનુમાન કરવામાં આવે છે, તેમ ત્યાં પણ

ભક્તિરૂપ કાર્યના દર્શનથી તેના કારણભૂત પૂર્વ જન્મના ધર્મનું અનુમાન થઈ શકશે.

વલ્લભદાસ—જુઓ, અનુગ્રહથી બીજા સાધનોનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે [1]"હે ઉદ્ધવ! જેવી રીતે સર્વના સંગથી છોડાવનારો ભગવદીયોનો સંગ મને વશ કરે છે તેવી રીતે યોગ, તત્ત્વવિચાર, ધર્મ, વેદાધ્યયન, તપ, ત્યાગ, ઇષ્ટાપૂર્ત, વ્રત, રહસ્યમંત્ર, દાન, તીર્થ શૌચાદિનિયમ, અહિંસાદિયમ વગેરે ધર્મો વશ કરી શકતા નથી;" [2]"સત્સંગથી જ દૈત્યો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ, હરિણો" અને [3]"બીજાં પણ મૂઢ બુદ્ધિવાળાં વૃક્ષો વગેરે સિદ્ધ થઈ મને સહજમાં પ્રાપ્ત, થયાં છે" ઇત્યાદિ વાક્યોથી યોગાદિ ધર્માચરણથી પોતાની પ્રાપ્તિનો નિષેધ કરી કેવળ અનુગ્રહાત્મક ભગવદીયોના સંગથી જ સ્વપ્રાપ્તિ ઉપદેશે છે. તેથી ધર્માદિ સાધન કલ્પવાની કશી જરૂર નથી.

વળી પણ આગળ તેઓના ઉપર પ્રભુના અનુગ્રહ સિવાય તેઓ પાસે કોઈ પણ પ્રકારનો ધર્મ ન જ હતો તેવું સ્પષ્ટ ઉપદેશે છે:—તે નાधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः । अव्रतास्तप्ततपसः सत्सङ्गान्मामुपागताः । ૧૧–૧૨–૭. "તે ભક્તોએ વેદાધ્યયન કર્યું ન હતું તેમ જ ગુરુની સેવા પણ કરી નહોતી, વ્રત તથા તપ કર્યાં નહોતાં, સત્સંગથી મને પ્રાપ્ત થયાં છે" તેથી જન્માન્તરીય ધર્મ–કલ્પના બિલકુલ અસ્થાને જ કહેવાય.

કૃષ્ણદાસ–ઉપરનાં પ્રમાણોથી બતાવેલ કેવળ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ

---

१ न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणाः ॥
व्रतानि यज्ञाश्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः ।
यथावरुन्धे सत्संगः सर्वसङ्गापहो हि माम् । भा. ११-११-१-२.

२ सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधानाः खगा मृगाः । भा. ११-१२-३.

३ येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धामा मीयुरञ्जसा । भा. ११-१२-८.

ઉદ્ધાર પામેલા વ્રજભક્તોનો પણ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ–બીજા કોઈથી પણ ન જાણી શકાય તેવો ધર્મ હશે તો શી ખબર ?

વલ્લભદાસ–પ્રભુથી પણ અજાણી વસ્તુની સત્તા હોઈ શકે ખરી ? તેમ કહેવામાં તો પ્રભુની સર્વજ્ઞતા નષ્ટ થઈ જાય છે, અને ' ते नाधीत-श्रुतिगणाः ' આ સર્વજ્ઞ પ્રભુનું વાક્ય પણ વિરુદ્ધ થાય છે. તેથી કેવલ અનુગ્રહથી ઉદ્ધાર પામેલા વ્રજભક્તોના સુસૂક્ષ્મ ધર્મની કલ્પના કરવી અયુક્ત જ છે અને શ્રીગોકુલપ્રાણનાથ શ્રીપ્રભુએ પોતાના સ્વરૂપને ' યોગ સાંખ્ય, દાન, વ્રત, તપ, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, વેદાધ્યયન, સંયમ વગેરે સાધનો દ્વારા પ્રયત્ન કરનારને પ્રાપ્ત થતું નથી ' તેવું બતાવી સાધન-રહિતને જ પ્રાપ્ત થાય છે–અનુગ્રથી જ પ્રાપ્ત થાય છે–તેવું ઉપદેશ્યું પણ છે. આ પ્રમાણે અન્વયવ્યતિરેકવ્યભિચારોક્તિથી ધર્મમાં કારણત્વનો ગંધ સંભવતો નથી. વળી ' केवलेन हि भावेन – કેવળ ભક્તિથી જ ' આ વાક્ય પણ નિઃસાધન જીવોની પ્રભુપ્રાપ્તિ સૂચવે છે, તેથી ધર્મથી ભક્તિ સિદ્ધ થતી નથી, કિન્તુ **કેવળ અનુગ્રહથી જ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.**

કૃષ્ણદાસ–હું આપને " जन्मान्तरसहस्रेषु " વગેરે અનેક પ્રમાણ આપી ગયો છું. તે પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે યાગદાનાદિકથી ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે, પાપાભાવ પણ ભક્તિનું કારણ છે. જો ' અનુગ્રહથી ભક્તિ થાય છે ' એવું કહેશો તો આ પ્રમાણની શી ગતિ કરવી ?

સાધનની અપેક્ષા પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી.

વલ્લભદાસ–સાંભળો; પ્રમાણ વ્યર્થ થતાં નથી, કારણ કે ભગવાને મર્યાદામાર્ગ અને પુષ્ટિમાર્ગ એમ બે માર્ગ પ્રકટ કર્યા છે. તેથી જે જીવોનો મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા છે તે જીવોનો મર્યાદામાં અંગીકાર કરી સાધનક્રમથી એટલે સાધનો કરાવીને સ્વપ્રાપ્તિ કરાવે છે; જેમનો પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા છે તે જીવોને કેવલ અનુગ્રહથી જ ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમાં ભગવાન સાધનની અપેક્ષા રાખતા નથી.

બન્ને માર્ગમાં અંગીકાર કરવામાં ભગવદિચ્છા જ નિયામક છે.

કૃષ્ણદાસ–દૃષ્ટાંત આપી સમજાવશો ?

વલ્લભદાસ–હા, સાંભળો. મુચુકુન્દ રાજાને ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં હતાં. ભગવાનનાં દર્શનથી આસુરાવેશવાળા શિશુપાલ વગેરેને પણ મુક્તિ મળી, તો આ મુચુકુન્દને પણ દર્શનમાત્રથી મુક્તિ મળવી જોઈએ, પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છા મુચુકુન્દ પાસે સાધન કરાવી ફલ આપવાની હતી તેથી ભગવાને કહ્યું કે "[1]બીજા જન્મમાં તું બ્રાહ્મણ જન્મીશ, બ્રાહ્મણાવતારમાં મને મળીશ. તેં ક્ષાત્રધર્મમાં રહી મૃગયામાં અનેક જંતુનો વધ કર્યો છે તે તું તપથી દૂર કર." આ પ્રમાણે અસુરને પણ મુક્તિ આપનાર પરમાત્માએ તેના દોષનું વર્ણન કરી બીજા જન્મમાં પોતાની પ્રાપ્તિ થવાનું કહ્યું. આ શું સૂચવે છે ? મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકાર કરી સાધનક્રમથી મુક્તિદાન કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા મુચુકુન્દ પ્રત્યે છે. હવે હું પુષ્ટિમાર્ગમાં જેમનો અંગીકાર છે તેનું દૃષ્ટાન્ત આપું છું–જેમ કે વ્રજભક્તો. આ વ્રજભક્તોનો અંગીકાર સાધન વગર ભગવદનુગ્રહ માત્રથી જ થયો હતો. વ્રજભક્તોમાં ગુરુના મહદનુગ્રહની જરૂર પણ નથી, તેમણે તો "[2]નહોતા વેદ ભણ્યા કે નથી સેવ્યા મહાપુરુષો," તોપણ અનુગ્રહથી તેમનો ઉદ્ધાર છે. શ્રીરઘુનાથચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ગુરુના અનુગ્રહની જરૂર વ્રજથી[3] અતિરિક્ત–

(૧) क्षात्रधर्मस्थितो जन्तून्न्यवधीर्मृगयादिभिः ।
समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदुपाश्रितः ॥ भा. १०-५०-६३.
जन्मन्यनन्तरे राजन् सर्वभूतसुहृत्तमः ।
भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यसि केवलम् ॥ भा. १०-५१-६४.

(२) ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः ॥ भा. ११-१२-७.

(३) 'व्रजादिस्थिताः' આવો જે દૃષ્ટાંત તરીકે મૂલગ્રન્થ લખ્યો છે ત્યાં વ્રજાદિ શબ્દથી ગોપીજનો અર્થ ન કરતાં व्रज आदिर्येषां આવી રીતે જહત્સ્વાર્થ લક્ષણ બહુવ્રીહિસાસ કરી વ્રજ આ ઉપલક્ષણ સમજવાનું છે; એટલે કે આખા વાક્યનો વ્રજાતિરિક્ત સ્થલે ગુરુના અનુગ્રહની અપેક્ષા છે, વ્રજમાં નહિ. એવો અર્થ થશે.

અન્ય સ્થલોમાં છે, નહિ તો 'नोपासितमहत्तमाः' આ વચન વિરુદ્ધ પડે છે. પુષ્ટિમાં અંગીકાર કરવામાં કે મર્યાદામાં અંગીકાર કરવામાં ભગવાનની ઇચ્છા જ કારણભૂત છે. ભગવાન સ્વતંત્રેચ્છાવાળા છે, તેથી અન્યની–બીજા કોઈની–પણ નિયમ્યતા હુકમદારી–ચાલતી નથી. હવે તમારી શંકાનો ઉત્તર આવી ગયો. જે સાધન દર્શાવનારાં વાક્યો છે તે મર્યાદામાર્ગ સંબંધી જાણવાં. જેમનો મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકાર હોય તેમને તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરાવી ભગવાન ફલ આપે છે. આ અધિકારીના બે ભાગ પાડ્યા, તેથી સાધન દર્શાવનારાં વાક્યોનો વિરોધ તે તે અધિકારી પરત્વે ઘટાવવાથી મટી ગયો.

કૃષ્ણદાસ–વાહ, આ બે અધિકારિભેદથી સર્વ પ્રમાણની સુંદર વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. અને મારી બીજી ભીતિ પણ દૂર થઈ ગઈ.

વલ્લભદાસ–શી ભીતિ હતી?

કૃષ્ણદાસ–"જો માણસ એમ ધારે કે મારા ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ થઈ ગયો છે, હવે મારે શ્રવણ કીર્તન કરવાની શી જરૂર છે? આમ થતાં શ્રૌત સ્માર્તાદિ સર્વ સદાચાર ઉચ્છિન્ન થઈ જાય." એવી મને ભીતિ હતી, પરંતુ આપે કહ્યું કે "જે જીવોને જે પ્રમાણે જે માર્ગમાં અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા તે જીવોની તે માર્ગમાં તેવી જ પ્રવૃત્તિ ભગવાન કરાવે છે. અને જીવ પણ ફરી ફરી તે તે સાધન–ફલ માટે યત્ન કરે છે, અને તેમાં જ તેની શ્રદ્ધા સજ્જડ થાય છે. અર્થાત્ ભગવાનના અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થયેલા વિશ્વાસથી જીવ સાધન અને સદાચારમાં સારી રીતે પ્રવૃત્ત થશે.

બીજી ભીતિ એ હતી કે–"ભગવાનનો અનુગ્રહ મારા ઉપર છે કે નહિ આવા શંકાશીલ મનુષ્યની ભક્તિમાં નિઃશંક પ્રવૃત્તિ નહિ થાય," પરંતુ ભગવાન સ્વતન્ત્રેચ્છ હોવાથી જીવને ઇચ્છાધીન રહેવું પડે છે, તેથી જે માર્ગમાં અંગીકાર તે માર્ગ પ્રમાણે તેની યથાર્થ પ્રવૃત્તિ ભગવાન જ કરાવે, એટલે જીવની નિઃશંક પ્રવૃત્તિ ભક્તિમાં થશે જ.

વલ્લભદાસ–આ તો મર્યાદામાર્ગમાં જીવની પ્રવૃત્તિ કહી, હવે હું પુષ્ટિમાર્ગીય વ્યવસ્થા કહું છું.

ભક્તિ કલ્પતરુ જેવી છે; ભક્તિમાં ઇતર સાધનની અપેક્ષા નથી.

तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥
यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा ।
स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छति ।
न किञ्चित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।
वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥

ભાવાર્થ–ભગવાન કહે છે કે "મારામાં જેનું મન છે એવા મારી ભક્તિવાળા ભક્તિયોગીને જ્ઞાન વૈરાગ્ય કોઈ કલ્યાણકારણ નથી. જે કર્મથી, જે તપથી, જે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી, જે યોગથી, જે દાનધર્મથી, અને બીજાં અનેક શ્રેયોથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ મારો ભક્ત સહજમાં ભક્તિયોગથી પ્રાપ્ત કરે છે. મારા એકાન્ત–ભક્તો સ્વર્ગ મોક્ષ અક્ષરબ્રહ્મની પણ આકાંક્ષા નથી રાખતા. મારા ધીર–ગંભીર–ભક્તો મારા આપેલા અપુનરાવૃત્તિ મોક્ષને પણ નથી ઇચ્છતા."

આ સર્વ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાન વૈરાગ્ય રહિતને પણ[1] ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે જ ભક્તિ કલ્પતરુ જેવી છે. કલ્પતરુ જેવી ભક્તિને ઇતર સાધનોની અપેક્ષા નથી જ.

મુક્તિસાધનપૂર્ણને પણ ભગવાન ભક્તિનું દાન કરે તો તેને ભક્તિ મળે.

"भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम्—

૧ શ્રીરઘુનાથપ્રભુ एवની જગ્યાએ अपि મૂકવા આજ્ઞા કરે છે. જો જ્ઞાન-વૈરાગ્યરહિતને જ ભક્તિ થાય છે એવું કહેવામાં આવે તો જ્ઞાનવૈરાગ્યરહિત જ ભક્તિના અધિકારી ગણાય, અને अपि–પણ મૂકવાથી જ્ઞાનવૈરાગ્યરહિત અને જ્ઞાનવૈરાગ્યવાન ઉભયની ગણના થાય છે.

ભગવાન ભજન કરનારને મુક્તિ આપે છે, પણ ભકિત નથી આપતા." આ શુકદેવજીનાં વચનો સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે મુકિતનાં સાધનોથી પૂર્ણ એવા માણસને પણ ભગવાન ભકિતનું દાન કરે તો જ મળે, ના આપે ના મળે. આ ઉપરથી નિર્ણય થયો કે **ભકિત પ્રાપ્ત થવામાં અનુગ્રહ વિના ઇતર કોઈ સાધનની અપેક્ષા નથી.**

અનુગ્રહ સિવાય ઇતર સાધનથી પણ જો ભકિત પ્રાપ્ત થતી હોય તો સર્વદુર્લભ એવા મોક્ષપર્યન્ત પહોંચેલાઓને તે પ્રાપ્ત થવી જોઈએ, પરંતુ મોક્ષાધિકારીઓને પણ ભકિત કેવળ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ય છે.

મર્યાદામાર્ગમાં પણ અનુગ્રહથી જ અંગીકાર છે.

ભાઈ કૃષ્ણદાસ ! હું તમને ઉપર કહી ગયો કે પુષ્ટિ અને મર્યાદા બન્ને માર્ગમાં ભગવત્કૃપાથી જ અંગીકાર છે; તે વાત યાદ છે ?

કૃષ્ણદાસ–હા, હું સમજ્યો કે બન્ને માર્ગમાં અંગીકાર ભગવાનના અનુહગ્રહથી જ છે.

વલ્લભદાસ–મર્યાદામાર્ગમાં પણ ભગવદનુગ્રહથી જ અંગીકાર હોવાથી મર્યાદામાં પણ ભક્તિને સાધનબલસાધ્યત્વ નથી, અર્થાત્ સાધનોના જોરથી ભક્તિ સિદ્ધ થતી નથી.

કૃષ્ણદાસ–ત્યારે સાધનો શા માટે કહ્યાં છે?

વલ્લભદાસ–સાધનો તો અનુગ્રહરૂપી કલ્પવૃક્ષની શાખાઓનો વિસ્તાર આટલો છે એવું માહાત્મ્ય દર્શાવનારાં છે, સાધનોથી સ્વતંત્ર રીતે ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય એવું દર્શાવવા માટે નહિ,–આ તો ભકિતમાર્ગીય એવા તમારે પણ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈશે.

જો ભગવદનુગ્રહ વિના સાધનોથી જ ભકિત પ્રાપ્ત થતી હોય તો "પોતાના કર્મથી પીડાતા મનુષ્યો મરીને પુનઃ મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે" આવા પ્રવાહ નામક પુષ્ટિ અને મર્યાદાથી જુદા માર્ગમાં તેનો અંગીકાર કેમ ન કરત ? શું સમજ્યા વારુ ?

કૃષ્ણદાસ–તમારું વક્તવ્ય હું સમજી ગયો કે પ્રવાહમાર્ગમાં સાધનથી ફલ અને મર્યાદામાર્ગમાં પણ સાધનોથી ફલ મળે એવું જો થઈ જાય તો પ્રવાહમાર્ગમાં ને મર્યાદામાર્ગમાં ભેદ શો રહ્યો? જેમાં અંગીકાર કરે તે સરખું જ થયું. માટે મર્યાદામાં પણ અનુગ્રહથી જ ભક્તિ મળે, સાધનો પણ પ્રભુ કરાવે તો જ થાય.

આવી રીતે મર્યાદામાં અને પુષ્ટિમાં બન્નેમાં અનુગ્રહની અપેક્ષા છે એ વાત હું સારી રીતે સમજ્યો.

વલ્લભદાસ–ભાઈ કૃષ્ણદાસ! પુષ્ટિભક્તિ અને મર્યાદાભક્તિ બન્નેમાં પ્રભુના અનુગ્રહની અપેક્ષા છે, પરન્તુ મર્યાદામાં સાધન કરાવી ભક્તિદાન, જ્યારે પુષ્ટિમાં સાધનો વિના જ અનુગ્રહથી ભક્તિદાન કરે છે. આ તારતમ્ય ભુલાવું ન જોઈએ.

કૃષ્ણદાસ–અનુગ્રહ તો પુષ્ટિ તથા મર્યાદામાં ફલસમર્પક–ફલ આપનારો–હોવાથી આવશ્યક છે, તો પછી મર્યાદામાર્ગમાં સાધનોપદેશ કેમ અને પુષ્ટિમાં કેમ નહિ?

વલ્લભદાસ–'न रोधयति मां योगः મને યોગ વશ કરી શકતો નથી' વગેરે વચનોથી અન્વય[1] વ્યતિરેક[2] તપાસતાં પુષ્ટિમાર્ગમાં અનુગ્રહેતર–અનુગ્રહ સિવાયનાં સાધનોનું કારણત્વ બેઉ રીતે વ્યભિચારી ઠરે છે, એટલે કે સાધનો પ્રભુપ્રાપ્તિ કરાવી શકતાં નથી. તેથી પુષ્ટિમાં સાધનોને કારણ તરીકે સ્વીકારવાં પણ અસંભવિત છે. અનુગ્રહથી જ મર્યાદામાં પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે છતાં સાધનો કરવાની જરૂર છે તે વિશે વધારે સ્ફોટ વખત આવ્યે કરીશ.

વલ્લભદાસ પોતાના એકદેશીના મતનું ખંડન કરે છે.

ભાઈ દામોદરદાસ! તમે અનુગ્રહને સમજો છો?

દામોદરદાસ–ના, સમજાવો.

---

૧ કારણ છતાં કાર્ય ન થાય તે **અન્વયવ્યભિચાર.**

૨ કારણ ન રહેતાં છતાં કાર્ય થઈ જાય તે **વ્યતિરેકવ્યભિચાર.**

વલ્લભદાસ–અનુગ્રહ એટલે પોષણ–પુષ્ટિ. 'पोषणं तदनुग्रहः' એવું વાક્ય છે. તેથી જેમ સર્ગલીલા વિસર્ગલીલા તેવી પોષણલીલા પણ ભગવાનની જુદી લીલા જ છે અને તે અનુગ્રહલીલા ઈચ્છા કરતાં સ્વતંત્ર જ છે. "यस्यानुग्रहमिच्छामि–જેના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઈચ્છા રાખું છું તેનું ધીમે ધીમે સાધન–ધન હરું છું." આ શ્લોકમાં અનુગ્રહ અને ઇચ્છા બન્ને જુદાં જ દર્શાવેલાં છે, તેથી અનુગ્રહ એ જુદો જ ધર્મ છે એ વાત નિશ્ચિત થઈ. હવે હું ઇચ્છાનું સ્વરૂપ દર્શાવું છું. અનુગ્રહપૂર્વક સર્વત્ર તે તે માર્ગના ભક્તનાં કાર્ય કરવામાં સહકારી કારણ–તે તે કાર્યના મુખ્ય કારણની સાથે મળીને કરનારું જે કારણ–તે ઈચ્છા.

દામોદરદાસ–વાહ, આપ તો બહુ જ ઊંડા ઊતર્યા. ભક્તિ પ્રાપ્ત થવામાં અનુગ્રહ એ નાનું કારણ છે, મુખ્ય કારણ ભગવદિચ્છા જ થઈ; કેમ વારુ ?

વલ્લભદાસ–હા, ખરી રીતે જોતાં તો કાર્યમાત્ર ભગવદિચ્છાધીન જ છે આવું તમારે પણ માનવું જોઈએ. માટે ભક્તિ ઉત્પન્ન થવામાં અનુગ્રહ તો અવાન્તર[1] વ્યાપાર છે, કારણ તો ઈચ્છા જ છે. આ ઉપરથી "કોઈ પણ સહકારીની–મદદગારની–અપેક્ષા રાખ્યા વિના અનુગ્રહથી જ ભક્તિ થઈ જાય" એવું કહેવું તો રોચનાર્થ જ છે, કારણ કે અનુગ્રહ પણ કાર્યરૂપ છે, અને કાર્યમાત્રનું કારણ ઈચ્છા છે, માટે જ્યારે જ્યારે જે જે કાર્ય થાય છે, થશે, અથવા થયું, તે તે સમયે તે તે ક્રમપ્રાપ્ત હેતુથો તે તે કાર્ય કરીશ, આવા પ્રકારની ભગદિચ્છા દરેક કાર્ય પહેલાં છે, અથવા હતી, એવું માનવું જોઈએ, કારણ કે ભગવાન સત્યસંકલ્પ છે. સત્યસંકલ્પ ભગવાન ધારે તે કરવા સમર્થ છે. જો કાલોપાધિના ક્રમથી ભગવદિચ્છા કાર્ય કરે છે એવું ન સ્વીકારવામાં આવે તો સર્વ કાર્યની કારણભૂત ઇચ્છા નિત્ય હોવાથી એકી વખતે દરેક કાર્ય ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ આવે. માટે

1 કારણ અને કાર્ય વચ્ચે થતી ક્રિયા.

તે તે કાલમાં તે તે કાર્ય કરવાની ભગવદિચ્છા કારણ છે, એમ કાલોપાધિ સ્વીકારવો.

દામોદરદાસ–ભગવદિચ્છા નિત્ય છે, અનિત્ય નથી, એ વાત મારે કબૂલ છે. પરંતુ જેમ ઘડો બનાવવામાં ચાકડો હોય અને દણ્ડ ન હોય, દણ્ડ હોય ચાકડો, હોય અને કુંભાર ન હોય, અર્થાત્ એકાદ સાધન ઓછું હોય તો જેમ ઘટ કાર્ય નથી થતું, તેમ ભગવદિચ્છા નિત્ય છતાં બીજાં સાધન હાજર ન હોવાથી એકી વખતે સર્વ કાર્ય થઈ જવાનો પ્રસંગ નહિ આવે.

વલ્લભદાસ–ચિકીર્ષા–કાર્યકરણેચ્છા–વિનાનાં બીજાં સાધનો પણ ભગવદિચ્છાનાં કાર્યરૂપ છે. સાધન હાજર હોવાં યા ન હોવાં એમાં પણ ભગવદિચ્છા જ કારણ છે. તેથી જ્યાં ભગવાનને કાર્ય કરવાની ઇચ્છા હોય છે ત્યાં કારણ (સમવધાન) હાજર થાય છે. જે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા ન હોય ત્યાં કારણ (અસમવધાન) હાજર નથી થતાં. એટલે હવે સમજ્યા કે ભગવદિચ્છા જ કારણ થઈ?

દામોદરદાસ–હા, એ વાત સમજ્યો. પણ બીજાં સાધન–કારણ– હાજર થાય તેની પૂર્વક્ષણને પ્રતિબન્ધક માનીએ, અર્થાત બીજા કારણ- સમવધાનની વ્યવધાનરહિત પૂર્વક્ષણ જ તે કાર્યમાં પ્રતિબન્ધક માનો એટલે કાર્ય નિત્ય ઉત્પન્ન નહિ થાય.

વલ્લભદાસ–સામગ્રી બધી તૈયાર હોય તેની પૂર્વક્ષણને પ્રતિબન્ધક માનવાનું કહો છો, પરંતુ તેવી પૂર્વક્ષણની પહેલાં પ્રતિબન્ધક વ્યવ- ધાનરહિત પૂર્વક્ષણ નહિ હોવાથી તે જ વખતે અગ્રિમ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ જશે. અર્થાત્ એકના [1]પ્રાગભાવસમયમાં અન્ય કાર્ય થઈ [illegible] રીતિ નથી.

મારી બીજી યુક્તિ સાંભળો.

[1] પ્રાગભાવ.

જે જે ક્ષણે જે જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે તે કાર્ય [1]તત્તત્ક્ષણાધિકરણક થાય છે. તેથી તે તે કાર્ય પ્રત્યે તે તે કાર્યનો [2]પ્રાગભાવાવચ્છિન્ન [3]મહાન કાલ ઉપાધિરૂપ–પ્રતિબન્ધક–સતતકાર્ય થવામાં અડચણભૂત માનો.

વલ્લભદાસ–તમારું કહેવું દૃષ્ટાન્ત આપી સમજાવશો ?

દામોદરદાસ–હા, જુઓ. પ્રલયકાલે સિસૃક્ષા–ભગવાનની સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા–હાજર છતાં સૃષ્ટિપ્રાગભાવાવચ્છિન્ન–સૃષ્ટિના પ્રાગભાવથી યુક્ત–અનેક મન્વન્તરથી મપાયેલો મહાન કાલ જેમ સૃષ્ટિ પ્રતિબન્ધક છે તેથી સૃષ્ટિ ન થતાં પ્રલય જ થાય છે, તેવી રીતે પ્રભુઇચ્છા નિત્ય છતાં તે તે કાર્યના પ્રાગભાવકાલને પ્રતિબન્ધક માનો.

જુઓ; બીજું દૃષ્ટાંત આપું છું.

જેવી રીતે ભગવાનની સંહાર કરવાની ઇચ્છા નિત્ય છતાં સૃષ્ટિ-સમયે પ્રલયપ્રાગભાવાવછિન્ન–પ્રલયપ્રાગભાવ અવસ્થાનો સ્થૂલ કાલ–પ્રતિબન્ધક છે, જો પ્રતિબન્ધક ન હોય તો તે જ વખતે પ્રલય થઈ જાય; માટે સંહાર કરવાની ઇચ્છા નિત્ય છતાં પ્રલયપ્રાગભાવ અવસ્થાનો સ્થૂલ કાલ જેમ સૃષ્ટિસમયે સંહારનો પ્રતિબન્ધ કરે છે તેમ અહીં પણ કાર્યની સર્વ સામગ્રી તૈયાર હોય એવી ક્ષણનો પ્રાગભાવાવચ્છિન્ન સ્થૂલ કાલ પ્રતિબન્ધક થશે. એટલે ભગવદિચ્છા નિત્ય છતાં તે તે કાર્યને સ્થૂલ કાલ પ્રતિબન્ધક નીવડતાં નિત્યકાર્યોત્પત્તિરૂપ દોષ નહિ લાગે.

વલ્લભદાસ–(ઉત્તર) ભાઈ ! તમે કહો છો કે "પ્રલય સમયે સૃષ્ટિ-ઇચ્છા નિત્ય છતાં સૃષ્ટિપ્રાગભાવ અવસ્થાને સ્થૂલ કાલ બાધક થયો

---

૧ તે તે ક્ષણમાં થનારું.

૨ જે કાલને બીજા કાલથી જુદો કરનારો પ્રાગભાવ હોય તે કાલ (ન્યાયની ભાષામાં) પ્રાગભાવાવચ્છિન્ન કહેવાય. ટૂંકમાં તે કાર્યના પ્રાગભાવનો સમય.

૩ પ્રાગભાવાવચ્છિન્ન કાલ સૂક્ષ્મ પણ સંભવે છે, તેથી મહાન એવું કાલનું વિશેષણ આપ્યું.

તેથી પ્રલય થયો નહિ," પરંતુ સૃષ્ટિ અને પ્રલય આ બન્નેનો પરસ્પર તેજ અને અંધકાર જેટલો વિરુદ્ધ સ્વભાવ છે, તેથી સૃષ્ટિ વખતે પ્રલય નહિ અને પ્રલય વખતે સૃષ્ટિ નહિ, એમ એકની હાજરીમાં બીજાની ગેરહાજરી માનવી જોઈ શે, અને તેથી સૃષ્ટિરૂપ કાર્યના પ્રતિપ્રલયાભાવની પ્રતિબન્ધકાભાવરૂપે કારણતા સ્વીકારવી જોઈએ, અને કારણતા સ્વીકારવાથી પોતાના કાર્યરૂપ સૃષ્ટિની પહેલાં તેની સત્તા પણ અવશ્ય હોવી જોઈએ, પરંતુ સૃષ્ટિનો કારણભૂત પ્રલયાભાવાધિકરણભૂત કાલ જ અપ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે તે વખતે પ્રલય ન હોવાથી તે કાલનું સ્થાન પ્રલય હોઈ શકે નહિ, તેમ સૃષ્ટિ પણ હજી ઉત્પન્ન થવાની છે તેથી તે કાલનું અધિકરણ–સ્થાન–સૃષ્ટિ પણ થઈ શકતી નથી, આ પ્રમાણે બન્ને અનધિકરણ થવાથી કોઈ જુદો જ કાલ સિદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવશે. તે જુદો કાલ ચાલુ પ્રસંગમાં કંઈ પણ ઉપયોગી નથી, તેમ વ્યવહારમાં પણ તેવો કાલ જોવામાં નથી આવતો, માટે પ્રલયાભાવને પ્રતિબન્ધકાભાવરૂપે સૃષ્ટિરૂપ કાર્યના પ્રત્યે હેતુ કહેવો એ યોગ્ય જ નથી.

દામોદરદાસ–આવો કાલ ન જ હોય તેનું શું કારણ?

વલ્લભદાસ–સૃષ્ટિ તથા પ્રલયથી જુદો અને તે બન્ને જેનું અધિકરણ–સ્થાન–નથી એવા કાલનું સૃષ્ટિ કે પ્રલય પૈકી એક પણ સ્થાન નથી બનતું, અને સૃષ્ટિપ્રલયના વ્યવહારથી જુદો વ્યવહાર જોવામાં નથી આવતો, વળી તેવા કાલનું સાધક કાંઈ કાર્ય પણ ન હોવાથી કાલ તદ્દન અપ્રસિદ્ધ ઠરે છે.

દામોદરદાસ–આ તો જાણે મારા દૃષ્ટાન્તની વાત થઈ, પણ જે કાલોપાધિમાં કાર્ય થાય છે તે કાલોપાધિનો પ્રાગભાવ તે કાર્યમાં પ્રતિબન્ધક છે, એવું કહું તો તેનો શો ઉત્તર?

વલ્લભદાસ–કાર્યાધિકરણકાલોપાધિક પ્રાગભાવને એટલે કે જેની ઉત્તર ક્ષણમાં કાર્ય થનારું છે એવા પ્રાગભાવને જો પ્રતિયોગિપ્રતિ-

બન્ધક-કાર્ય અટકાવનારો–માનીએ તો કારણસામગ્રીને જ પોતાના કાર્ય પ્રત્યે પ્રતિબન્ધકત્વ આવે, તો પછી કંઈ કાર્ય જ ઉત્પન્ન ન થાય.

દામોદરદાસ–ઠીક, ત્યારે ભાવી કાર્યના અધિકરણવાળી ક્ષણ પણ કારણ હોવાથી તે ક્ષણના અભાવથી હાલનો કાર્યાભાવ માનો, કારણ કે ઉત્તર ક્ષણમાં બનાવવાના ઘટને હાલમાં નહિ કરવામાં ઉત્તર ક્ષણાભાવ તમારે હેતુ કહેવો જોઈએ.

વલ્લભદાસ–ઉત્તર ક્ષણમાં બનાવવાના ઘટને હાલમાં નહિ બનાવવામાં ઉત્તરક્ષણાભાવને હેતુ શા માટે માનીએ? ઈચ્છાભાવને જ હેતુ માનો.

દામોદરદાસ–હા, ઇચ્છાભાવ જ હેતુ છે, પણ "[1]सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतो विशेष्ये बाधके सति" એ ન્યાયથી ક્ષણાભાવ જ હેતુ છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

વલ્લભદાસ–નિશ્ચિત કરેલાં કારણોથી કાર્ય જરૂર થતું હોવાથી જે વસ્તુ મૂકવાથી કાર્ય થતું અટકી જાય તે વસ્તુ હાજર ન હોય તો, અર્થાત્ તે વસ્તુનો અભાવ હોય તો, કાર્ય થાય તેથી તે વસ્તુની તે કાર્યના પ્રતિ પ્રતિબન્ધકાભાવરૂપે કારણતા મનાય છે. દાખલા તરીકે અગ્નિથી દઝાય છે, પણ દાહશક્તિ બંધ કરે એવો મણિ ધરવામાં આવે તો અગ્નિ દાહક થતો નથી. મણિનો અભાવ હોય તો દઝાય, તેથી મણિનો અભાવ પણ અગ્નિદાહમાં કારણરૂપે સ્વીકારાય છે; પણ દણ્ડ, ચાકડો વગેરે કારણોથી ઘટકાર્ય થાય, તેના અભાવમાં ન થાય, તેમાં દાહપ્રતિબન્ધક મણિના જેવી પ્રતિબન્ધકાભાવરૂપે દણ્ડાદિમાં કારણતા ન સ્વીકારાય, પણ દણ્ડાદિરૂપે જ; તેમ પ્રકૃતમાં પણ ઉત્તર ક્ષણમાં કરવા ઇચ્છેલ ઘટના પ્રતિ ઉત્તરક્ષણ વિશિષ્ટ–ઉત્તરક્ષણ યુક્ત–ઈચ્છાનું કારણ હોવાથી પૂર્વક્ષણમાં–હમણાં જ કરવામાં–ઉત્તરક્ષણવિશિષ્ટ ઈચ્છારૂપ કારણના અભાવે ઘટરૂપ કાર્ય ન બને, તે યુક્ત જ છે.

---

૧ આનો અર્થ—વિશેષણ સહિત વિશેષ્યના વિધિનિષેધો જ્યારે વિશેષ્યનો બાધ થાય ત્યારે વિશેષણમાં આવે છે.

દામોદરદાસ–તે તે ક્ષણવિશિષ્ટ ઇચ્છાને કારણ માનવામાં તો 'सविशेषणे हि' આ ન્યાયથી ક્ષણનું જ કારણત્વ સિદ્ધ થાય છે, ઇચ્છાનું કારણત્વ ક્યાં રહ્યું? વળી ઇચ્છાને જ કારણ માનવું હોય તો પછી લાઘવથી કેવળ ઇચ્છાને જ માનો, તે તે ક્ષણવિશિષ્ટ આવું વિશેષણ આપી કારણતામાં ગૌરવ શા માટે કરો છો? જેમ ઘટ પ્રતિ દણ્ડની કારણતા દણ્ડરૂપે જ છે, કંઈ દઢદણ્ડરૂપે નથી તેમ, પરંતુ કાર્યોત્પત્તિ વખતે સહકારીકારણ ક્ષણને મળીને કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, ઇચ્છા કેવળ નહિ.

વલ્લભદાસ–પ્રભુની ઇચ્છા કાર્ય કરવાની હોય છતાં તે કાર્ય-ક્ષણ ન રહે તેમાં કારણ શું?

દામોદરદાસ–તે કાર્યની સામગ્રી નથી તે જ.

વલ્લભદાસ–તે કાર્યસામગ્રી નથી તેનું કારણ શું?

આમ પ્રશ્નોત્તર થતાં તે તે સાધનપરમ્પરાનો અભાવ જ કારણ-પણે નિશ્ચિત કરવો પડશે, અને સાધનપરમ્પરા તે સાધ્યપરમ્પરામાં. આ પ્રમાણે જો પરમ્પરા ચાલી તો તે સાધનપરમ્પરાની અનવસ્થા થઈ જશે.

દામોદરદાસ–ભલે અનવસ્થા થઈ જાય; તેવી અનવસ્થા તો પ્રમાણ-સિદ્ધ કહેવાશે!

વલ્લભદાસ–'सोऽकामयत' 'તેણે ઇચ્છા કરીઃ बहु स्यां प्रजायेय – હું બહુ થાઉં' વગેરે વચનો ઇચ્છાને જ સર્વનું કારણ ઉપદેશે છે તેથી, તેમજ બીજી કોઈ ગતિ જ નથી તેથી, સર્વનું કારણ ઇચ્છા જ તમારે પણ માનવી જોઈએ. ઇચ્છાને કારણ ન માનવામાં કાર્ય અને તેના અભાવને આકસ્મિકત્વ–કારણ વિના અકસ્માત ઉત્પન્ન થવાનો–દોષ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તેથી બાહ્યમત પ્રવેશ થઈ જશે; માટે સર્વનું કારણ ઇચ્છા જ છે.

દામોદરદાસ–ભાઈ! સરજવાની ઇચ્છા અને સંહારની ઇચ્છા આ બન્ને ઇચ્છાઓ ભગવાનની નિત્ય છે, તો પછી કારણરૂપ ઇચ્છાઓ

નિત્ય હોવાથી કાર્યરૂપ જ સૃષ્ટિ જ હમેશ વા એકી વખતે થઈ જાય, કે પ્રલય પણ એકી વખતે અથવા હમેશ રહે; આવું અયોગ્ય થઈ જશે !

વલ્લભદાસ–ભાઈ ! અત્ર આમ સમજવાની જરૂર છે કે 'એકી વખતે સર્વ થઈ જાય યા સર્વ નષ્ટ થઇ જાય" તે વિચારતાં પહેલાં સર્ગ અને પ્રલયનું કારણ વિચારવું જોઈએ. આ વિચાર પણ શ્રુતિની અંદર જે સૃષ્ટ્યાદિપ્રકાર કહ્યો છે તે જ પ્રકારે પરલોકવાદી પરમ આસ્તિકોએ વિચાર કરેલો છે તે પ્રમાણે વિચાર કરવો જોઈએ. જો શ્રુતિને આધારે વિચાર કરીએ તો જરૂર "**ઇચ્છા જ સર્વનું કારણ છે**" એવું સિદ્ધ થશે.

वाजसनेयिशाखायां– "आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्" "स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्, स हैतावानास" "यथा स्त्रीपुमांसौ सम्परिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्, ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् ।"

ભાવાર્થ–"આ સઘળું પુરુષવિધ આત્મા જ શરૂમાં હતો, તેમણે વીક્ષણ કરતાં પોતાના આત્મા કરતાં બીજું કંઈ ન જોયું." "તેમણે રમણ ન કર્યું, કારણ કે તે એકાકી નથી રમતા, બીજાની ઇચ્છા કરી. તે આ જગદ્રૂપ થયા." "જેવી રીતે સ્ત્રીપુરુષ જોડાયેલ હોય તેવી રીતે ભગવાને પોતાના આત્માને બે પ્રકારે જુદો કર્યો: પોતે પતિ અને પત્નીરૂપ થયા."

ભાઈ દામોદરદાસ ! આ દ્વિતીય સૃષ્ટિમાં તો ઇચ્છાને જ હેતુરૂપ કહી છે, રમણેચ્છા તો તે સૃષ્ટિરૂપ ઇચ્છાની પ્રયોજક છે, તેથી પોતાની ક્રીડાર્થે જ જગદ્રચના છે તેવું સિદ્ધ થાય છે.

દામોદરદાસ–કેવી રીતે ?

વલ્લભદાસ–સાંભળો. "क्रीडाभाण्डं विश्वमिदं यस्य भूम्नः" "क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यन्तु तत्र कुधियोऽपर ईश कुर्युः"

"આ સર્વ જગત ભૂમા ભગવાનનું ક્રીડાસ્થાન છે" "લીલા માટે જ આ ત્રણે જગત ભગવાને રચ્યું છે, તેમાં કુબુદ્ધિજન મારું છે એવું સ્વામિત્વ માને છે." આ પ્રમાણે પોતાની ક્રીડાર્થે જ આ જગતની રચના પ્રભુએ કરી છે એ વાત સિદ્ધ થઈ.

જગતના કારણભુત ઇચ્છાના નિયમન વિના જગતની વિચિત્રતા થાય નહિ, અને જગતની વિચિત્રતા વિના લીલા પણ ન જ થાય, આ હેતુથી જગતની વિચિત્રતાપૂર્વક ક્રીડા કરવાને કાલનો વિભાગ કરીને તે તે કાલમાં તે તે લીલાને કરે છે, કરશે, કરી. કાલના વિભાગથી ઇચ્છાનું નિયમન કર્યું, અને તે તે કાલથી કરેલું ઇચ્છાનું નિયમન લોકમાં સમજાવવા માટે સૂર્યાદિકની ગતિ બનાવી કે જેથી આધુનિક આપણા જેવાને વર્તમાનાદિ કાલની પ્રતીતિ થાય છે.

આ પ્રમાણે ઉપરનાં વાક્યોમાં સૂચવેલા ઇચ્છાના કારણપણાની ઉપપત્તિ બીજી રીતે થઇ શકતી નથી તેથી નિશ્ચિત થાય છે કે વર્તમાનાદિ ત્રણે કાલમાં થનારાં કાર્યોનું કારણ તો ઇચ્છા જ છે, પરન્તુ વૈચિત્ર્ય વગર રમણ સંભવે નહિ તેથી તે ઇચ્છાને પ્રભુએ જ વર્તમાનાદિ કાલથી નિયમિત કરી, તેથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જે કાલમાં, જે પ્રકારે, જે સાધનથી, જે અધિકરણમાં જે કાર્ય થાય છે, નાશ પામે છે, યા નથી થતું, તે કાલમાં, તે પ્રકારે, તે સાધનથી તે અધિકરણમાં તે કાર્ય થાઓ, નાશ પામો, ન થાઓ, આવા પ્રકારનો નિયમ પ્રભુએ સૃષ્ટિની પહેલાં જ કર્યો છે, તેથી એક કાલમાં સર્વનો નાશ અથવા ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ, આ દોષ નિવૃત્ત થઇ જાય છે. ભાઈ ! આ જ હેતુથી આપણા સર્વનું કર્તૃત્વ પણ ઈશ્વરને જ અધીન હોય છે એવું શ્રુતિ કહે છે :

'एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति ।'

'જેનો

સારાં કર્મ સંપાદન કરવાનું

જે સામર્થ્ય છે તે પણ ભગવાનને જ આભારી છે. માટે જ સર્વકર્તૃત્વ પ્રભુનું છે એવું શ્રુતિ કહે છે. શ્રીવ્યાસજીએ પણ 'परात्तु तच्छ्रुते(२-३-४१) કર્તૃત્વ બ્રહ્મનું જ છે, એવું સિદ્ધ કર્યું છે. ભગવાનના સંબંધથી જ જીવમાં કર્તૃત્વ છે, સર્વકર્તા સર્વભોક્તા સર્વનિયંતા પ્રભુ જ છે. આ જ વિષય "વિદ્વન્મંડન"માં વિસ્તૃત રીતિથી વર્ણવ્યો છે.

કૃષ્ણદાસ–ભાઈ! હું પ્રથમ કહેતો હતો કે "ઈશ્વરપ્રેરિત કર્મોને સાધન માનવામાં કંઈ બાધ નથી," એવું આપ કહેતા હો એમ લાગે છે.

ભગવાન સાધનોથી મળતા નથી.

વલ્લભદાસ–ના, ભાઈ, કોઈ પણ સાધનોથી ભગવાન પ્રાપ્ય નથી એમ શ્રુતિ સાધનોનો સર્વથા નિષેધ જ કરે છે:

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः न मेधया न बहुना श्रुतेन"

"આ પરમાત્મા બહુ પ્રવચનથી કે મેધાથી કે બહુ શ્રવણથી પ્રાપ્ત થતા નથી." આ પ્રમાણે સર્વ સાધનોનો નિષેધ કરી "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" "**ભગવાન તો અનુગ્રહથી જ મળે છે**" એમ સિદ્ધ કર્યું.

ભકતો કાલાધીન નથી.

હજુ બીજું પ્રમાણ આપું છું:

"न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे नङ्क्ष्यन्ति नो निमिषो लेढि हेतिः।
येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम्"
'तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्डे ।'

"શાન્તરૂપ એવા મારામાં જે ભકતો તત્પર–આસકત–છે તે કદાપિ નાશ પામતા નથી; તેમને કાલચક્ર ગળતું નથી કે જે ભકતોને હું જ પ્રિય આત્મા છું, હું જ પુત્ર, હું જ સખા, હું જ ગુરુ, હું જ મિત્ર, હું જ

દેવ અને હું જ ઇષ્ટ છું." યમરાજા કહે છે કે, "હે દૂતો, તમો તેની પાસે ન જાઓ કે જેઓનું રક્ષણ ભગવાનની ગદાથી થઈ રહ્યું છે. તેમને તો હું તથા તમે પણ દણ્ડ કરવા સમર્થ નથી." આ પ્રમાણે ભક્તોને કાલના અધીનમાં રહેવાનું નથી તે શું સૂચવે છે કે ભક્તિ કર્મથી સાધ્ય નથી જ. કર્મ તો તે તે કાલે જ કરવાનાં હોવાથી કાલને અધીન છે. કાલસાધ્યસાધનથી સિદ્ધ થતું ફલ પણ કાલપરિચ્છેદ્ય હોવાથી સ્વર્ગાદિકની માફક બ્રહ્મભાવને પણ કાલસાધ્યત્વ આવે છે, અને તેથી બ્રહ્મભાવસાધ્ય મુક્તિને પણ કાલપરિચ્છેદ્યત્વ લાગુ થાય છે.

અનુગ્રહ જ ભક્તિમાર્ગનો નિયામક હોવાથી ભક્તિમાર્ગ લોકવેદાતીત છે એવું જેને ભાન છે અને ભક્તિમાર્ગ ઉપર જેને વિશ્વાસ છે તેને જ માટે આ ગ્રન્થ લખ્યો છે.

બીજું ખાસ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે

यदा यमनुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ।
स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥

જ્યારે આત્મામાં ભાવના કરાયેલા ભગવાન જેના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે તે મનુષ્ય લોકમાં અને વેદમાં પરિનિષ્ઠિત—સજડ ચોટેલી—બુદ્ધિને પણ તજે છે. પ્રભુના અનુગ્રહથી જ ભક્તિમાર્ગમાં લોકવેદાતીતનું ભાન થાય અને પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ થાય, તેને માટે જ આ ગ્રન્થ દ્વારા કંઈક લેશમાત્ર જ્ઞાન પ્રકાશિત કર્યું. પરંતુ જેનો ભક્તિમાર્ગમાં વિશ્વાસ નથી, જેની બુદ્ધિમાં ભક્તિમાર્ગનું લોકવેદાતીતત્વ ઊતર્યું નથી, તેને માટે વધારે કહેવું વ્યર્થ છે.

અન્યાશ્રય માથું ગયે પણ ન કરવો.

गोपीशपदसर्वस्वः पितृपादाब्जसेवकः ।
निर्णीतवान् भक्तिहेतुं निगूढाशयविट्ठलः ॥ १ ॥

अहं कुरङ्गीदृग्भङ्गिसङ्गिनाङ्गीकृतोऽस्मि यः ।
अन्यसम्बन्धगन्धोऽपि कन्धरामेव बाधते ॥ २॥

શ્રીગોપીજનવલ્લભ એ જ જેમનું સર્વસ્વ છે, શ્રીપિતૃચરણ–આચાર્ય-ચરણ–કમલના સેવક અત્યન્ત ગૂઢ આશયવાળા (વિઠ્ઠલે) આ "ભક્તિહેતુ" નામના ગ્રન્થથી અનુગ્રહ એ જ ભક્તિનો હેતુ છે એવો નિર્ણય કર્યો ॥ ૧ ॥ મને મૃગલોચનીના સંગી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રે અંગીકૃત કર્યો છે, તેથી અન્ય સર્વના સમ્બન્ધનો ગન્ધ માત્ર પણ મારી કન્ધરા–ડોક–ને પીડા કરે છે. અર્થાત્ બીજાનો જરા પણ સમ્બન્ધ થવો એ મારી ડોકની બાધાસમાન છે. (श्रीप्रभुचरणाः ।)

ભક્તિના હેતુનો વિચાર કરી ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત થવું.

भक्तिहेतुं विनिश्चित्य प्रवृत्तो भजने तु यः ।
तन्मनस्तोषकारिण्यस्त्वियं कृतिरखण्डिता ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलपदाम्भोजस्मृतिमात्रहताशुभः ।
कृतवान् रघुनाथोऽहं भक्तिहेतुप्रकाशनम् ॥ २ ॥

જે ભક્તિના હેતુનો નિશ્ચય કરીને ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત થયો છે તેના મનને સંતોષ કરનારી આ અખંડ કૃતિ થાઓ.

શ્રીપ્રભુચરણકમલના (શ્રીગુંસાઇજીના ચરણકમલના) સ્મરણમાત્રથી જેમનું અશુભ નષ્ટ થયું છે એવા **શ્રીરઘુનાથજી**એ આ ભક્તિહેતુનો પ્રકાશ કર્યો. (श्रीरघुनाथचरणाः ।)

श्रीप्रभुचरणविरचित "**भक्तिहेतु**" नो अनुवाद श्रीरघुनाथजीकृत टीकाना आशयथी सम्पूर्ण थयो ॥